

Pregledni znanstveni rad

DOI: 10.17234/Croatica.65.6

UDK: 811.163.42:801.7

821.163.42.09''15''(497.584 Dubrovnik)

Primljen: 7. VI. 2020.

Prihvaćen: 18. IX. 2020.

CVIJET KREPOSTI U LIBRU OD MNOZIJEH RAZLOGA: LEKSIČKE I ANIMALISTIČKE OSOBITOSTI¹

Marinka Šimić

Staroslavenski institut, Zagreb

msimic@stin.hr

Antonija Zaradija Kiš

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

zaradija@ief.hr

Cvijet kreposti ili *Fiore di virtù* je moralno-didaktičko djelo nastalo u 14. stoljeću u Italiji. Sastoji se od 35 poglavlja pisanih bolonjskim vernakularom zbog čega je djelo bilo pristupačno širokom društvenom sloju. Izum tiska učinio ga je jednim od najpopularnijih europskih djela pučke književnosti u rasponu od nekoliko stoljeća tijekom kojih *Fiore di virtù* biva prevođeno na nekoliko europskih vernakulara: francuski, španjolski, katalonski, njemački, grčki, rumunjski, armenski. Na slavenskom je prostoru djelo prevedeno na hrvatski, ruski i srpski jezik, koji je ujedno i najmlađi slavenski prijevod iz 1800. godine. U hrvatskoj je književnoj tradiciji *Cvijet kreposti* bio posebice popularno štivo o čemu svjedoči činjenica da je očuvan na trima pismima: glagoljici, ćirilici i latinici, a to su ujedno i tri hrvatske redakcije *Fiore di virtù* koje svoju slavu doživljavaju na razmeđu srednjovjekovnoga i renesansnoga književnog izričaja. I dok se glagoljska inačica nalazi u pet zbornika iz 15. i 16. stoljeća, najstarija ćirilska tek je djelomično očuvana jedino u

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse* (IP-2019-04-5621)

Libru od mnozijek razloga, dubrovačkom zborniku iz 1520. godine i sadrži uglavnom ona poglavlja koja pripadaju mlađoj proširenoj talijanskoj varijanti *Fiore di virtù* koja u konačnici broji 41 poglavlje. Dubrovačkom zborniku nedostaje početak kojemu pripada upravo *Cvijet kreposti*, pa je stoga ovo djelo u ćirilskoj varijanti nepotpuno. *Cvijet* je u *Libru* pisan štokavskim narječjem i dubrovačkim govorom 16. stoljeća, ali sa znatnim oslanjanjem na starije glagoljske predloške, tj. s čakavskim i crkvenoslavenskim utjecajem. Leksik je *Cvijeta kreposti* posebice zanimljiv jer pokazuje nekoliko jezičnih slojeva među kojima su najdominantniji: crkvenoslavenski (npr.: *lačanь, varovati se, rabb, mnieti*), romanski (npr.: *akvila, almanko, vicio, glotunia, žmuo, peduts*), dubrovački (npr.: *mahnitacь, legati, parati, guvernati*). Uz razradu leksičkih osobitosti *Cvijeta kreposti* u *Libru* će pozornost dodatno biti usmjerena na bestijarijske odlomke koji slikovito vizualiziraju čovjekove mane i vrline, temeljne moralno-didaktičke odrednice ovoga djela. U tom smislu u radu ćemo se fokusirati na pojavnost šišmiša čija se povijesna demonizacija, prisutna i u *Libru*, ponavlja i danas kad šišmiša „optužujemo” za pandemiju koronavirusa. U kapitulu o *grijehu putenom* koji je očuvan jedino u *Libru* šišmiš, odnosno *liliko* je optužen za blud, požudu, androginitet i animalistička je predodžba ove ljudske mane.

Glavne riječi: *Cvijet kreposti*, mane, vrline, životinje, leksik, šišmiš

1. OD FIORE DI VIRTÙ DO DUBROVAČKOGA CVIJETA KREPOSTI

Pet je stoljeća prošlo otkako su pisari dubrovačkoga kraja priredili ovaj jedinstveni *Libro* sastavljen od *mnozijek* književnih *razloga*, odnosno rasprava. Najsustavniju raščlambu ćirilskoga dubrovačkog zbornika iz 1520. godine do danas objavio je u dvama navratima Milan Rešetar (1860–1942). Prvi rad, *Libro od mnozijek razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520.* tiskan 1926. godine uz kraći uvod (str. 9–17) donosi cjelovit tekst *Libra*, a deset godina kasnije studija, *Dubrovački zbornik od god. 1520.* iz 1933. godine fokusira se na podrobnu sadržajnu i filološku raščlambu svakoga dijela *Zbornika*. U toj radnji Rešetar naširoko raspravlja o prvom dijelu *Libra* – *Cvijetu kreposti*. To je prijevod talijanskoga djela *Fiore di virtù* koji Rešetar obrazlaže na 30 stranica kroz 14 poglavlja (str. 9–39). *Cvijet kreposti* vjerojatno je i najzagonetniji tekst kad je riječ o samomu prijevodu, odnosno istraživanju predložaka dubrovačkoj varijanti. Istaknimo da je Rešetar započeo svoja istraživanja *Libra* prije stotinu godina dok je živio u Zagrebu, gdje se nastanio nakon Velikoga rata i završetka dugogodišnjega boravka u Beču (od 1891. do 1919). Preseljenje u Firencu, nakon umirovljenja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu,² omogućilo mu je pristup mnogim talijan-

² Milan Rešetar bio je redoviti profesor u Zagrebu na Filozofskom fakultetu od 1919. do 1928. godine gdje je predavao različite kolegije iz slavistike, a kraće vrijeme i gramatiku ruskoga jezika (Damjanović 1998: 105).

skim varijantama *Fiore di virtù* i tadašnjim pionirskim studijama vezanim za nastanak talijanskoga izvornika,³ a time i lakše traganje za predloškom dubrovačkoga *Cvijeta kreposti*. O neophodnosti tih početnih znanja pisao je već sredinom 19. stoljeća Vatroslav Jagić, koji je prvi pragmatično izvijestio o *Libru u Prilozima k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (1868). Njegove riječi „vapaja” za talijanskim originalom morale su biti misao vodilja Rešetarova istraživanja *Cvijeta* po talijanskim knjižnicama više od jednoga desetljeća. Zato Rešetarova dugogodišnja traganja za izvornikom hrvatskih prijevoda *Cvijeta* možemo smatrati ostvarivanjem tek natuknutih Jagićevih istraživačkih putokaza. Nova znanja do kojih se moglo doći jedino dužim boravkom u Italiji s mogućnošću pristupa raznim rukopisima i tiskanim izdanjima u Rešetara su pobudile nadu da će njegove recentne spoznaje potaknuti ponovno objavljivanje dubrovačkoga zbornika, znajući „kako će mnogo vremena proći dok se Z (= Zbornik, napomena autoricâ) nanovo izda (ako uopće do toga dođe!)” (Rešetar 1933: 36) I, eto, stotinu godina nakon prvih Rešetarovih zamisli o istraživanju *Libra* i o 500. obljetnici nastanka rukopisa čestitamo priređivačima, Mateu Žagaru i Dolores Grmača s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, koji su usprkos svim nedaćama (a bilo ih je i u Rešetarovo doba) te jubilarne 2020. godine ostvarili san Milana Rešetara i podarili hrvatskoj javnosti *Libro od mnozijek razloga* u novom ruhu 21. stoljeća.⁴ Usto valja spomenuti da je samo *Cvijet kreposti*, prvi okrnjeni dio *Libra*, bio temelj komparativnoga kulturološko-filološkoga istraživanja u kontekstu hrvatske tropismene književne tradicije te je iste 2020. godine studija dviju autorica, Antonije Zaradije Kiš i Marinke Šimić, objavljena pod naslovom *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav*

³ To su prvi radovi dvojice začetnika izučavanja *Fiore di virtù* na talijanskom književnom prostoru: Giacomina Ulricha, *Fiore di virtù, versione toscovo-veneta*, Zurigo 1890. i *Fiore di virtù, saggi della versione toscovo-veneta secondo la lezione dei manoscritti di Londra, Vicenza, Siena, Modena, Firenze e Venezia*, Leipzig 1895. (isto u *Zeitschrift für romanische Philologie* 19: 235–253, 431–452) te rad Carla Fratia iz 1891. godine, *Ricerche sul Fiore di virtù* u časopisu *Studi di filologia Romanza* 6: 247–447. Premda se Rešetar o njima izjašnjava pohvalno, smatra da im nedostaje kritičnosti i dubljih redakcijskih istraživanja za kojima je zapravo Rešetar tragao (Rešetar 1933: 23).

⁴ Dubrovački je zbornik priređen u dvije knjige. Prva sadrži preslik izvornika: *Libro od mnozijek razloga 1520. Preslik izvornika* (prir. Mateo Žagar), Zagreb 2020., Matica hrvatska, Biblioteka Posebna izdanja. Druga knjiga naslovljena *Libro od mnozijek razloga. Latinički prijepis s komentarima* (prir. Mateo Žagar), Zagreb 2020., Matica hrvatska, Biblioteka Posebna izdanja sadrži opširnu studiju o rukopisu urednika Matea Žagara i Dolores Grmača „*Libro od mnozijek razloga* u hrvatskoj filologiji” (str. 9–97) te latinički prijepis ćirilskoga teksta s komentarima (str. 101–469).

životinjsku: studija – transliteracija – faksimil.⁵ U toj studiji *Cvijet kreposti* iz *Libra* poslužio je autoricama za objavljivanje cjelovitoga moralno-didaktičkoga teksta jer upravo taj sadrži 12 posljednjih glava talijanskoga djela u hrvatskom prijevodu koje ne sadrže ostali stariji glagoljski izvori. U ovom se pak radu iste autorice u svojoj analizi fokusiraju isključivo na *Cvijet kreposti* iz *Libra*, donoseći razradu leksemne građe ovoga dijela ćirilskoga rukopisa.

Europskoj popularnosti *Cvijeta kreposti*, ali i drugih tema kao što je primjerice sedam tekstova iz prvoga dijela *Libra*⁶ (*Cvijet kreposti*, *Čtenije prjekrasnoga Josefa*, *Od smrti čtenije*, *Čtenije svetoga Tome*, *Nauk premudroga Akira*, *Čtenije od Abrama*, *Od smrti Abramove*) koje su privlačile onodobne čitatelje/slušatelje, nisu odoljeli ni Dubrovčani, posvetivši knjigu *ovomui · našemu · gradu · dubrovniku · koi · mnoziemь · grivь i ôd mnoziehь · nenavidienь · začo · raste · svaki · danь · u jakosь · iedanь · danь · veče · negoli · drugi · uzgoru · ide · čuvaj ga · bože ôd svakoga · zloga · osuđenja...* (*Libro* 89v⁷; usp. Žagar 2020: 280). Pisari, najvjerojatnije mljetskoga benediktinskog samostana,⁸ 20. svibnja 1520. godine (kako stoji na kraju rukopisa) (Žagar 2020: 469) priveli su kraju svoj *Libro*, a mi ga pet stoljeća kasnije s osobitim užitkom čitamo, no s nešto drukčijih istraživačkih očista koja nam razotkrivaju ono vrijeme i one ljude te književne teme koje su ih oduševljavale.

⁵ Knjiga je tiskana u suradnji triju institucija iz Zagreba: Hrvatske sveučilišne naklade, Instituta za etnologiju i folkloristiku i Staroslavenskoga instituta.

⁶ Tekstovi su u *Libru*, njih 41, podijeljeni u pet većih cjelina od kojih svaka sadrži nekoliko tekstova: prva cjelina 7, druga cjelina 10, treća cjelina 2, četvrta cjelina 5, peta cjelina 12. Podrobnim se razvrstavanjem svih tekstova i njihovom filološkom raščlambom prvi najsustavnije bavio Milan Rešetar (1933), a u nedavno objavljenoj knjizi Mateo Žagar i Dolores Grmača (2020: 36–60).

⁷ Svi su primjeri navođeni prema izvorniku koji se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, sign. *IV a 24*.

⁸ Prema Milanu Rešetaru glavni je pisar bio „sasvim sigurno... s ostrva Mljeta, pa je onda moguće da je i cijeli rukopis postao u mljetskom manastiru dubrovačkih benediktinaca” (1926: XV). U tom kontekstu valja imati na umu kulturološku povezanost mljetskih benediktinaca s apulijskima koja se mogla ostvarivati ne samo u graditeljstvu, što je tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova od 1948. do 1951. godine na crkvi sv. Marije benediktinskoga samostana na Mljetu prvi ustanovio i o tome pisao Cvito Fisković (v. Tomas 2011: 296–309), već i u literarnom kontaktu što bi mogao potvrditi i *Libro*. Na ovo se Rešetarovo mišljenje o mjestu nastanka *Libra* osvrću i autori predgovora najnovijega izdanja *Libra*, smatrajući pak da „...Rešetar još uvijek nije bio spreman samome Gradu, toliko obilježenom latinskom i latiničkom kulturom, dati prednost. Neposredno zaleđe, bliže i dalje susjedstvo, čvrsto se bilo moglo vezivati uz staru, izvorno crkvenoslavensku baštinu. Ako i ne zaključujemo, unatoč zapisu, da je *Libro* i prepisano u samome Gradu, ne bi trebalo biti sumnje da je bilo (i) za Grad namijenjeno.” (Žagar i Grmača 2020: 20).

Popularnost odabranih tema u *Libru* povezana je s prosvjetiteljskom namjerom tekstova među kojima ćemo se posebice fokusirati na onaj u prvomu dijelu *Libra*, a to je *Cvijet kreposti, Cvětb otb kreposti*⁹ ili *Cvětb vsake mudrosti*, kako je ovo djelo poznato u starijoj hrvatskoj književnosti. Prijevod je to talijanskoga moralno-didaktičkog traktata *Fiore di virtù*, oblikovana na toskanskom vernakularu u rasponu od 1310. do 1323. godine. Djelo je doživjelo svoju popularnost ponajprije kao rukopis koji se prepisivao više od jednoga stoljeća na prostoru zapadne Europe. No vrhunac su popularnosti *Fiore di virtù* tiskane inačice koje se šire europskim prostorom sve do 19. stoljeća. Gutenbergov pronalazak uvelike je popularizirao *Fiore di virtù* te gotovo da i nije bilo poznatijega izdavača koji nije uvrstio to djelo u svoj izdavački repertoar. Tako se i zanimanje za masovnije prevođenje proširilo izvan zapadnoeuropskoga književnoga prostora gdje se na rukopisne varijante nastavljalja ekspanzija *Fiore di virtù* u tiskanoj formi na francuskom, španjolskom, katalonskom i njemačkom prostoru, a potom i šire, na europskom jugoistoku gdje je djelo prevedeno na grčki, rumunjski i armenski jezik. Nama je posebno zanimljiv slavenski književni prostor koji svoju tiskanu inačicu razvija na temeljima najstarijih hrvatskoglagoljskih prijevoda *Fiore di virtù* (usp. Zaradija Kiš i Šimić 2020: 49–67).

Iako se o autoru traktata i danas raspravlja, uglavnom je prihvaćeno mišljenje talijanskoga filologa i erudita s početka 20. stoljeća, Guida Zacca-

⁹ U sintagmi „cvijet kreposti” značenje kreposti (slavenska i praslavenska riječ, *krěpъ > *krěpostъ*: jačina, postojanost) je pojačano imenicom „cvijet” čijom se retoričko semantičkom izražajnošću najavljuje prikazivanje najreprezentativnijega odabira ljudske naravi. *Cvijet kreposti* dakle u kršćanskom kontekstu valja razumjeti kao buket najljepšega cvijeca ubrana u vrtu, tj. zbirku najljepših ljudskih vrlina, kao što navodi pisac *Cvijeta kreposti* iz *Vinodolskoga zbornika* fol. 50a/1–3: *Az' esm' êk(o) gr(e)dući po (vrt)ê prekrasnê zbiraūći nailipli cv(ê)t' i hoću da tomu moemu zbranu malu b(u)di ime cvět' vs(a)ke mudrosti* kojemu se suprotstavljaju najgore ljudske mane (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 143). U suvremenom hrvatskom jeziku riječ *krjepost* ima i danas značenje moralne čistoće, ukupnost moralnih vrlina, čestitost. Prvotno je značenje ovog leksema u najstarijim slavenskim kanonskim rukopisima bilo konkretno: *krěpiti se* – „jačati”, „potvrđivati”, „utvrđivati”; – „snaga”, „moć”; *krěpko* i *krěpscě* – „jako”, „silno”; *krěpъ* – „silan”, „krjepak”, „moguć” itd. (v. *Slovník*). U hrvatskoglagoljskim se rukopisima u kojima nalazimo brojne potvrde sa šest leksema tvorenih od iste osnove pa i neke koji nisu očuvani u kanonskim rukopisima, primjerice, *krěpkotvorъсь: krěp'kotvorcěmъ* BrN₂ 448a, očuvalo i konkretno i apstraktno značenje, npr.: *krěpiti: krěpitiъ* BrVat₆ 208a, *krěplaše* BrN₂ 371b, BrVO 423b, *krěplaše se* MVat₄ 85a (zanimljiv je prijevod istoga mjesta u CPar 257r *tvřjaše govore*), *krěplahu se* MVat₄ 85b (sinonim u CPar 258r *v žmagahu*), *krěpko: krěpko* BrN₂ 331d, BrVO 99b, *krěpъno: krěpъ no* BrN₂ 409a, *krěpostnê: k' rěpostnê* BrVat₅ 58c, *krěpostъ: krěpostъ* MNov 25a (sinonim u MVat₄ 23c *država*), *krěpost' CPar* 26v (sinonim PsLob 17r *utvr ždenie*) (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 13).

gninia (1868–1943), da je najpopularniji traktat o manama i vrlinama priredio bolonjski notar Tommaso Gozzadini (oko 1260–1329) (Zaccagnini 1912: 136, isto 1915: 330–334), koji je bio važna, utjecajna i iznimno obrazovana osoba u Bologni u prvim desetljećima 14. stoljeća (Milan 2002: 226). Njegov literarni uradak tijekom nekoliko stoljeća postaje posebice važan u kontekstu razvoja ne samo talijanske već i europske vernakularne književnosti o čemu su u svojim pionirskim filološkim radovima najviše doprinijeli švicarski filolog sa sveučilišta u Zürichu Jacob (Giacopo, Giacomo, Jacobus, Jacques) Ulrich (1856–1906) radom *Fiore di virtù, saggi della versione toscano-veneta...* (1895), zatim bolonjski bibliotekar Carlo Frati (1863–1930) radovima *Ricerche sul Fiore di virtù* (1891), *Dicerie volgari del sec. XIV, aggiunte in fine del Fior di virtù* (1911), a posebice Maria Corti (1915–2002), talijanska filologinja i spisateljica sa Sveučilišta u Paviji,¹⁰ člancima *Le fonti del Fiore di virtù e la teoria della 'nobiltà' nel Duecento* (1959) i *Emiliano e veneto nel Fiore di virtù* (1960).

2. LEKSIK CVIJETA KREPOSTI U LIBRU

Leksik hrvatskih tekstova 16. stoljeća može poslužiti kao podloga u proučavanju dodira hrvatskoga jezika s drugim jezicima kao i leksičkoga posuđivanja. Upravo stoga jer je tom stoljeću svojstveno postojanje aloleksa različite područne proširenosti i otvorenosti prema leksiku svih tadašnjih hrvatskih idioma iako je ova tendencija poznata još od 15. stoljeća. Taj se leksik počinje razvijati stvaranjem hibridnoga čakavsko-kajkavskog jezika, osobito na frankapanskim područjima, kako u književnim tekstovima, tako i u pravno-povijesnim listinama (Hercigonja 1983: 329).

U glagoljskim su zbornicima 15. i 16. stoljeća¹¹ u tekstu *Cvijeta kreposti* potvrđeni pojedini zajednički leksički slojevi: crkvenoslavenizmi, čakavizmi

¹⁰ Znanstvena filološka istraživanja nadahnula su Mariju Corti u njezinu spisateljskom radu. O tome je isto tako nadahnuto pisala Brigitte Urbani u radu „Maria Corti à l'écoute du chant des sirènes”.

¹¹ *Vinodolski zbornik*, početak 15. stoljeća (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. III a 15), *Petrisov zbornik* iz 1468. godine (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, sign. R. 4001), *Ljubljanski zbornik*, druga polovica 15. stoljeća (Narodna in univerzitetna knjižnica u Ljubljani, sign. Slav. Sammlung, futural 3/368), *Tkonski zbornik*, 16. stoljeće (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV a 120) i *Grškovičev zbornik*, 16. stoljeće (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. VII 32), pa tako i u ćirilskom *Libru od mnozijeh razloga* iz 1520. godine (Arhiv HAZU, Zagreb, sign. IV a 24) (v. Zaradija Kiš i Šimić 2020: 61–66).

i romanizmi (v. Zaradija Kiš, Šimić 2020: 89–92), ali vidljive su i razlike u jednom i drugom izričaju. Tako je primjerice u glagoljskim zbornicima značajniji čakavski utjecaj, a potvrđeni su i pojedini kajkavizmi, za razliku od *Libra* u kojem prevladava štokavska stilizacija (v. Žagar i Grmača 2020: 60–62).

Među najstarijim proznim dubrovačkim tekstovima (od 14. do polovice 16. stoljeća), prema Rešetaru, samo su ćirilске povelje originalne dubrovačke, dok su svi ostali tekstovi prerade ili prijevodi. Među njima se mogu razlučiti dvije vrste tekstova: oni izravno prevedeni prema latinskomu ili talijanskomu i oni prerađeni prema čakavskim i crkvenoslavenskim maticama u koje se ubraja i *Libro od mnozijeh razloga* (Rešetar 1952: 3)¹² čiji *Cvijet kreposti* pripada i jednoj i drugoj preradbi. U suštini je dakle *Libro* prijepis starijih matica bez originalnoga rada. Prema Rešetaru njegova tri pisara (ABC) samo su dotjerivali već postojeće prijevode i to više nehotično, dok je četvrti (D) pisar sve povezao u jednu knjigu i natpisao članke. Već u maticama s kojih su pisari prepisivali¹³ bilo je dubrovačkih jezičnih obilježja (Rešetar 1933: 5). U kontekstu najnovijih istraživanja o broju pisara koji

¹² *Libro*, kao npr. i dubrovački latinički molitvenici, koje je na tragu zaključaka Franje Fanceva krajem 20. i početkom 21. stoljeća pomno istraživala Dragica Malić, svjedoče o povezanosti hrvatske srednjovjekovne pismene baštine pisane trima pismima te o kruženju i prepisivanju tekstova bez obzira na pismo i narječje kojim su pisani. To je osobito vidljivo na temelju pisarskih pogrešaka i pojedinih grafijskih rješenja u molitvenicima u kojima je očit utjecaj glagoljice na latinicu (Malić 1992: 104; ista 2007a: 140 i 187). Tako je npr. u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* iz oko 1400. godine zamjetno jedno i drugo, ali i tragovi ćirilске grafije što upućuje na suživot latinice i ćirilice na dubrovačkom području. Uz ovaj molitvenik često se spominju još dva dubrovačka molitvenika. To su *Drugi vatikanski hrvatski molitvenik* koji su istraživači različito datirali, a prema najnovijim istraživanjima D. Malić kao i F. Fancev, smatra da je „nešto mlađi od 15. stoljeća” (Malić 2014: 158) i *Ćirilski dubrovački tiskani molitvenik* iz 1512. godine (v. faksimilno izdanje iz 2013. godine uz komentar A. Nazor). Proučavanje latiničkih dubrovačkih molitvenika navelo je D. Malić na razmišljanje o njihovoj prostornoj, vremenskoj i kulturološkoj isprepletenosti i slojevitosti te proširenosti hrvatske tropismenosti od najstarijih vremena, odnosno na povezanost i međuutjecaje glagoljaške i latinične bogoslužne sfere od Istre do Dubrovnika (Malić 2007a: 190). Slično kao i *Libro*, o međusobnim vezama hrvatske tropismene kulture svjedoči i *Lajpciški lekcionar* koji je nastao između 1550. i 1560. godine, dubrovački ćirilski rukopis, spona između glagoljske čakavske književnosti i štokavske dubrovačke, za koji je utvrđeno da mu je kao predložak poslužilo *Bernardinov lekcionar*, i to njegovo drugo izdanje iz 1543. godine. Novija su istraživanja pokazala da se prepisivač služio i *Prvotiskom* hrvatskoglagoljskoga misala iz 1483. godine (Barbarić 2011: 25). Isto tako je i predložak *Dubrovačkoga dominikanskoga lekcionara* pisana ćirilicom bio *Bernardinov lekcionar*, ali njegovo prvo izdanje iz 1495. godine (Barbarić 2014: 1).

¹³ S obzirom na tropismenost naše pisane baštine može se očekivati devet različitih smjerova prepisivanja: lat. > ćir., ćir. > lat., lat. > glag., glag. > lat., ćir. > glag., glag > ćir., lat. > lat., ćir. > ćir., glag. > glag. (Barbarić 2014: 4).

su sudjelovali u priređivanju *Libra* utvrđeno je čak šest pisara i to „četiri bazična... i dva naknadna, uvrštena između pojedinih djela ili rukopisnih cjelina” (Žagar i Grmača 2020: 21). Da je *Cvijet kreposti* u *Libru* prepisivan s glagoljskoga predloška potvrđuju zabilježene pogreške u *Libru* kao npr.: *biliehb* 14r umjesto *biliegb*, *od hrieha* 17v umjesto *od grieha* (u oba primjera pogreška je nastala zbog sličnosti glagoljskih grafema *g* i *h*), *droziehb* 22a umjesto *druziehb* (zamjena glagoljskih grafema *o* i *u*).

Tekst *Cvijeta kreposti* u *Libru* pri prepisivanju sa starije glagoljske matice, kako potvrđuje i potkrjepljuje Rešetar (1933: 17–22), prilagođavan je dubrovačkomu štokavskom govoru 16. stoljeća uz izravno prevođenje krajnjih dijelova s mlađega talijanskog predloška koji je uz sve Rešetarove istraživačke napore bilo nemoguće dosegnuti zbog velikog broja vernakularnih talijanskih varijanti (Rešetar 1933: 23–30), te je izravni talijanski predložak dubrovačkoga *Cvijeta kreposti* ostao nepoznat. Glagoljski tekst u kojemu je značajniji crkvenoslavenski sloj najmanje je stotinu godina stariji od teksta u *Libru*. Tri već spomenuta glagoljska rukopisa *Vinodolski zbornik*, *Ljubljanski zbornik* i *Tkonski zbornik*, u kojima se nalazi *Cvijet kreposti*, bolje se slažu među sobom nego ijedan od njih s *Librom*, tj. nijedan od njih nije njegova izravna matica. Premda se glagoljski i ćirilski tekst *Cvijeta kreposti* preklapa samo u prvih deset poglavlja, kako smo već ranije napomenule, a i oni se ne slažu u potpunosti, usporedba je potvrdila prilagođavanje čakavskoga teksta dubrovačkom govoru na gotovo svim jezičnim razinama, npr.: *priminiti* // *primieniti*, *ke* // *koie*, *meù* // *među*, *nikimь* // *nikiemь*, *c'vetь* // *cvietь*, *kade* // *gdie*, *zac'* // *zašto*, *meiu* // *među*, *vazmu* // *uzmu*, *kadi* // *gdie*, *hantavostь* // *mahnitostь*, *rečь* // *stvarь*,¹⁴ *črvlenu* // *carlenu*, *hantav* // *mahnitь*, *obleku* // *obuku*, *črvleno* // *carlene svite*, *hantavosti* // *mahnitosti*, *ča* // *što*, *izname* // *istegnuvši*, *êzikь* // *iezikь*, *ku* // *koù*, *more* // *može*, *zac'* // *zašto*, *ki* // *koi*, *vsagda* // *vazda*, *otvrstima* // *otvorenima*, *beži* // *bieži*, *očasomь* // *repomь*, *močno* // *jakostiù*, *prebiva* // *žive*, *va gvozdi* // *u lugu* itd. Istraživanje jezika najstarije dubrovačke proze pokazuje koji su sve glasovi i oblici, a donekle i sintaksa i rječnik, bili neobični dubrovačkim priređivačima i koje su zamjenjivali. Međutim te se leksičke zamjene, za razliku od gramatičkih pojedinosti, nisu sustavno provodile, zbog čega je leksik tih tekstova prilično šarolik (Rešetar 1952: 94). Utjecaj čakavskih predložaka općenito je u najstarijoj dubrovačkoj prozi izrazitiji na morfološkoj i grafijskoj razini, a

¹⁴ Premda je dubrovački prevoditelj *Libra* promijenio ovaj leksem u poznatiji, *riječ* u značenju „stvar” bila je poznata i kod dubrovačkih pisaca, npr. kod Ivana Gundulića (Tentor 1931: 453).

manji na leksičkoj u koju možemo ubrojiti primjere: *kletav*, *molitav*, *crkav*, *hiža*, *almuštvo* (usp. Rešetar 1952: 115).

Prema Rešetaru u *Libru* prevladavaju domaće riječi koje se mogu razvrstati na arhaizme, raguzeizme i čakavizme, a među stranima najzastupljeniji su crkvenoslavenizmi, romanizmi, talijanizmi i latinizmi (Rešetar 1933: 265). Međutim danas je ova kategorizacija neprecizna jer se neke leksičke kategorije preklapaju, npr. ujedno su arhaizmi i crkvenoslavenizmi, npr.: *otrokb*,¹⁵ *poruganie*, *rabь*, *tatь*, *varovati*, *prašati*, *hiniti* itd. te njih više ne možemo svrstati u strani leksički sloj. Poznato je naime da pisari hrvatskoglagoljskih knjiga ne doživljavaju crkvenoslavenski jezik kao nešto strano, što katkad i izrijekom navode, nazivajući ga hrvatskim jezikom (HCJ 2014: 18). Pri određivanju leksičkih kategorija u hrvatskoglagoljskim tekstovima treba biti posebice oprezan jer je najveći dio leksika tih tekstova zajednički hrvatskomu crkvenoslavenskom i čakavskom, a to vrijedi i za neke lekseme u *Libru* jer je taj zbornik, kao što je već rečeno, priređen prema glagoljskom predlošku.

2.1. Crkvenoslavizmi

Tijekom prilagođavanja glagoljskoga predloška u tekst *Libra* pa tako i u *Cvijet kreposti* preuzeti su neki crkvenoslavizmi premda ih je znatno manje nego u glagoljskim tekstovima,¹⁶ npr.: *daždь* ‘kiša’: *daždь* 20r, *varovati se* ‘čuvati se’: *varui se* 3r, *kalь* ‘blato’: *kalomь* 20r, *kala* 24v, *na kao* 20r, *iskaljati* ‘zablatiti’: *izkafla* 20r, *lačanь* ‘gladan’: *lačnoga* 3r; *lilibь* ‘šišmiš’: *k lilku* 18r, *mněti* ‘misлити’: *mniš li* 5r, *osalь* ‘osao’, ‘magarac’: *osle* 5r, *osli* 5r, *rabь* ‘sluga’, ‘rob’: *rabь* 4v, *rabotati* ‘raditi’: *rabotati* 5r; *tačь* ‘isprazan’: *tača slava* 7r, *tačeslavanь* 7r, *hiniti* ‘pretvarati se’: *hinio* 5r, *hini* 18r; *prehiniti*: *prihini* 4r, *prihiniti* 4r; *hinota* ‘pretvaranje’: *hinota* 4r, *cěsarь* ‘kralj’, ‘vladar’, ‘car’: *cesarь* 1r. Razlučivanje crkvenoslavenskoga i čakavskoga sloja u *Libru* je prilično osjetljivo pitanje (Žagar i Grmača 2020: 11) jer su neki od ovih leksema zajednički crkvenoslavenskomu i čakavskom, npr.: *dažd*, *lačan*, *osal* itd.

¹⁵ Leksem *otrok* uz *osal* i *tat* spada u praslavensko leksičko nasljeđe očuvano u čakavskom narječju (Boryš 2007: 267).

¹⁶ O crkvenoslavizmima u *Cvijetu kreposti* u hrvatskoglagoljskim zbornicima podrobnije je pisano u navedenoj studiji *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku*, A. Zaratije Kiš i M. Šimić, iz 2020. godine, str. 89., dok smo u ovom radu pozornost posvetile isključivo *Libru*.

2.2. Romanizmi

Kad je riječ o tuđicama u najstarijim dubrovačkim proznim tekstovima, koji najbolje oslikavaju dubrovački govor, najviše je talijanskih, a ima ih već u poveljama iz 13. stoljeća. „Dosta je novih tuđinaka i u onome dijelu Zbornika (*Libra*) od g. 1520 koji je preveden s talijanskoga, ali najviše ih je u komedijama Marina Držića koji ih je najviše i trebao prema predmetima svojih komedija pisanih u čistom narodnom govoru. Najmanje je tuđinaka u spomenicima s crkvenim sadržajem (...)” (Rešetar 1952: 100). Prema Dragici Malić posuđenice su dvojakoga podrijetla, „jedne dolaze uglavnom crkvenim posredovanjem preko prijevoda biblijskih i drugih katehetskih tekstova, druge neposrednim dodirrom s inojezičnim govornicima i kulturama, pri čemu u najstarijim posuđenicama nezaobilaznu ulogu ima dalmatoromanski supstrat na našoj obali, a u kasnijima susjedni talijanski jezik, odnosno njegovi dijalekti” (Malić 2005: 168; v. Rešetar 1933a: 214).

Ipak, rječnik najstarije dubrovačke proze bio je daleko bogatiji domaćim riječima, dok je posuđivanje talijanskih izraza jačalo s talijanskim kulturnim utjecajem, pa su se sve više preuzimale riječi, ne samo za one predmete koji su preuzeti iz iste kulture nego i za druge domaće riječi, npr. starije *čitati*, zamjenjuje se s *legati* (Rešetar 1952: 111).¹⁷

Među posuđenicama u tekstu *Cvijeta kreposti* najviše je romanskih, od kojih su neke stare dalmatskoromanske, a neke izravno preuzete iz latinskoga ili talijanskoga pri prevođenju; pri tome je za neke teško odrediti koji je od tih dvaju jezika bio izvornik (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 90). Talijanske su posuđenice iz mletačkoga u dubrovački govor ušle u komunikaciji s Talijanima, a one iz toskanskoga preko književnosti (Rešetar 1933a: 215).

Romanizmi su u *Libru* općenito brojni, a kao što je već rečeno, mogu biti iz raznih izvora koje je teško razlučiti (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 91). Ipak, za neke je utvrđeno da su stariji romanizmi, tj. dalmatskoromanskoga porijekla, srednjolatinškoga književnog jezika i starijega toskanskoga govora, npr.: *pedut*, *pedot* ‘peljar’, *plakijer* ‘zabava’, *sikuro* ‘sigurno’; *timun* ‘kormilo’ itd. Među starijim je posuđenicama najviše imenica jer su posuđivane riječi za predmete za koje u Dubrovniku nije bilo domaćih naziva (Rešetar

¹⁷ Prema istraživanju Mate Tentora dubrovački je govor u leksiku očuvao dosta starine i veze s najzapadnijim govorima hrvatskoga jezika, primjerice u nekim riječima u kojima se čuva značenje još iz slavenske pradomovine, npr. *dub* i *hrast* u značenju „stablo”, *drijevo* u značenju „lada” i sl. (Tentor 1931: 450).

1933: 278). Noviji su romanizmi, tj. posuđenice iz novijega talijanskog (toskanskog) književnog jezika najvjerojatnije: *almanko* ‘barem’, *barbier* ‘brijač’, *žigantb* ‘gorostas’, ‘div’, *cance* ‘brbljane’, *salac* ‘slast’, ‘užitak’, *zoja* ‘dragulj’ itd. (Rešetar 1933: 281, isto 1933a: 219–220). U *Cvijetu kreposti* malo je pravih talijanizama jer ih nije bilo ni u predlošku, tj. glagoljskom čakavskom tekstu gdje su se nalazili samo stari romanizmi: *aierb* ‘zrak’: *aieru* 18v, *aierb* 19r, *žmuo* ‘vrč’, ‘čaša’: *žmuo* 16r,¹⁸ *ipokritb* ‘licemjer’: *ipokrita* 3v, *kastiganje* ‘kažnjavanje’: *u kastiganû* 22r,¹⁹ *meštarb* ‘učitelj’: *meštre* 3r, *natura* ‘priroda’: *naturi* 1r, *polača* ‘palača’: *polači* 2v, *polaču* 2v, *polače* 2v, *polačomb* 2v,²⁰ *remeta* ‘pustinjak’: *remeta* 7v.

Ostali romanizmi u *Cvijetu kreposti* u *Libru* su: *akvila* ‘orao’: *akvilu* 13r, *od akvile* 18v,²¹ *almanko* ‘barem’: *almanko* 9r, 17r; *amantb* ‘dragi’: *amanta* 11r, *armelinb* ‘hermelin’, ‘bijela lasica’: *armelinu* 19v, *barbier* ‘brijač’: *barbiera* 1r, *bestiê* ‘životinja’: *bestie* 16r, *vicio* ‘mana’: *vicio* 7r,²² *glotuniê* ‘proždrljivost’: *na glotuniu* 9v,²³ *guvernati* ‘čuvati’: *guverna se* 8v, *dezdenb* ‘preziranje’: *dezdenb* 11r; *dezdenavati* ‘prezirati’: *dezdenavati* 9r,²⁴

¹⁸ Leksemi *žmul* i *žmulic* su dalmatskoromanskoga porijekla (*mezul*, *mizuol*) (Rešetar 1933a: 217; isti 1952: 100), potvrđeni su kod Marulića, Držića, Divkovića, a u *Cvijetu kreposti* u dubrovačkom obliku *žmuo* (AR XXIII: 465).

¹⁹ Romanizam *kaštigati* spada u one lekseme koji se često rabe u čakavskim i kajkavskim govorima, a do danas je očuvan i u Dubrovniku. Potvrđen je u hrvatskoglagoljskim liturgijskim i neliturgijskim rukopisima već od 15. stoljeća, npr.: *i potom ga krêpko kaš'tiga* BrN₂ 373a, *kaštigam*, CTk 26v, CTk 46v, *kaštigalb* CTk 77r, *dokli estb gospodinb bogb ot'lučilb ne oće ustati ta kaš'tigb od' vasb* CKol 40, *da govore naši duktori da ni grihb, ki veće kaš'tiga gospodinb bogb* CKol 177 (v. Šimić 2011: 510).

²⁰ Ovu tuđicu Rešetar svrstava među one posebno karakteristične za dubrovački govor (Rešetar 1952: 101; Malić 2005: 190). Darija Gabrić-Bagarić također smatra da je to utjecaj dubrovačkih pisaca na Kašičev prijevod *Biblije* (Gabrić-Bagarić 1998: 28), međutim ona je proširena i na drugim hrvatskim prostorima, npr. i u hrvatskoglagoljskim istarskim rukopisima, primjerice u *Akademijinu brevijaru HAZU III c 12 s kraja 14. stoljeća* (Šimić 2014: 96).

²¹ Posuđenica *akvila* potvrđena je uz *Libro* i u pisaca 16. i 17. stoljeća, npr. u Menčetića i Vetranovića (AR I: 59). Navodi je i Petar Budmani kao talijanizam poznat u dubrovačkom govoru (Budmani 1883: 164).

²² Kao jedan od talijanizama iz psihološkoga vokabulara Petar Budmani navodi leksem *vicio* u značenju ‘mana’ i ‘opačina’ (Budmani 1883: 166).

²³ Leksem *glotunstvo* potvrđen je i u hrvatskim latiničkim spomenicima, npr.: u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* (iz oko 1400. godine): *Moļu te... da mi prostiš... od oholasti, zavidosti, rasrde, lakomosti, lijenosti, glotunstva i nečistoće tijela* (Malić 2005: 179).

²⁴ Prema Petru Skoku u hrvatskim je govorima u Dubrovniku, Cavtatu, Šibeniku itd. od 16. stoljeća potvrđen postverbal *dezdenj* u značenju ‘preziranje’, ‘nemarenje’, dok je imperfektivni oblik zabilježen kao *dezdenjavati*, za razliku od *Libra* gdje je *dezdenavati* (v. Skok I: 391).

dumna ‘časna sestra’: *dumna* 17r,²⁵ *duplavati* ‘udvostručavati’, ‘duplati’: *duplavati* 24r, *žintileca* ‘profinjenost’, ‘nježnost’, ‘plemenitost’, ‘otmjenoš’: *žintileca* 19v, *zintileia* 20r, *žintio* 20r, *žintileca* 24v,²⁶ *zebelinb* ‘vrsta lasice’: *zebelinb* 20r,²⁷ *zoja* ‘dragulj’: *zoja* 21r,²⁸ *kamara* ‘soba’: *kamaru* 19r,²⁹ *konšencia* ‘savjest’, ‘duša’: *konšencia* 6v,³⁰ *kostumi* ‘ponašanje’, ‘običaji’, ‘uljudnost’: *kostume* 19v,³¹ *legati* ‘čitati’: *lega se* 16r, *leunkorn* ‘jednorog’: *leunkornu* 11r,³² *libro* ‘knjiga’: *Libro od mnozijeh razloga*,³³ *malicija* ‘zajedljivost’: *malicia* 22r,³⁴ *mašalb* ‘muško’: *mašalb* 18r, *s mašalem* 18r,³⁵ *namuranb*

²⁵ Leksem *dumna* u značenju ‘koludrica’, ‘opatica’, u štokavskom je potvrđen i kao *duvna*. Pojavljuje se od 16. stoljeća kod Nalješkovića, Držića, Divkovića i Kašića (v. AR II: 886). Imenica se zadržala sve do danas u živom govoru Dubrovčana (v. Lovrić-Jović 2014: 242). I Rešetar navodi ovu posuđenicu među karakterističnim za stariju dubrovačku prozu (Rešetar 1933a: 217; isti 1952: 100).

²⁶ U hrvatskologoljskim su rukopisima za isti izraz potvrđeni sinonimi *dilikanb* i *prokšemb*, npr.: u *Ivančičevu zborniku* 18v: *ti si v' velici ras'koši resalb i esi mnogo dilikanb ili prokšemb i tan'ka n'rava*.

²⁷ *Armelin* i *zebelin* su sinonimi romanskoga porijekla potvrđeni u *Libru* i u Posilovićevo prijevodu *Cvijeta*, što je iznimno vrijedan podatak koji ističe povezanost ova dva prijevoda (Gabrić-Bagarić 2012: 354). U AR-u je pod natuknicom *zebelin* navedeno pogrešno značenje ovoga zoonima „neka veoma čista ptica”, a primjer je samo iz *Libra* (v. AR XXII: 725). *Armilin* je potvrđen i u prozi Marina Držića i ne može se pouzdano odrediti pripada li mletačkim ili toskanskim posuđenicama (Rešetar 1933a: 220).

²⁸ Prema AR-u romanizam *zoja* je opći naziv za dragulje, a jedina je potvrda iz *Libru* (AR XXIII: 76). Rešetar navodi ovu posuđenicu mletačkoga porijekla potvrđenu kod Držića (Rešetar 1933a: 220).

²⁹ Romanizam *kamera* prema AR-u potvrđen je od 16. stoljeća, a nalazi se kod Ranjine, Nalješkovića i Držića (v. AR IV: 783).

³⁰ Romanizam *konšencia* potvrđen je kod čakavskih pisaca 15. i 16. stoljeća, kao i kod Držića (v. AR V: 275).

³¹ Leksem *kostumi* je karakteristični raguzeizam koji se uz *Libro* pojavljuje i kod Držića te u dubrovačkim latiničkim molitvenicima. Najstarija je potvrda toga leksema u *Akademijinu rječniku* (Malić 2005: 184. i 200). Nalazi se i u dubrovačkih pisaca 16. i 17. stoljeća (v. AR V: 379).

³² O jednorogu i njegovu nazivlju podrobno je pisala Antonija Zaradija Kiš u radovima *Tko je „plemenita zvir” u akademijinim rukopisima IVa 96 i IVa 98* (2016) i *Jednorog: zagonetno biće naših prostora* (2018).

³³ Oblik *libro* poznat je u Dubrovniku i Boki kotorskoj, dok se u Dalmaciji i Istri od 15. stoljeća uvriježio onaj drugi, tj. *libar*, npr.: *Libar Marka Marulića* (v. AR VI: 37).

³⁴ Leksem *malicija*, od tal. *malizia*, potvrđen je u Dubrovniku od 16. stoljeća, i to u *Libru* i kod Marina Držića (v. AR VI: 416; Skok 1972: 363).

³⁵ Leksem je potvrđen u dubrovačkom govoru i danas, a zabilježio ga je i Petar Budmani koji navodi da je taj naziv u vezi s pticama (Budmani 1883: 161). Rešetar ga spominje kao karakteristiku najstarije dubrovačke proze (Rešetar 1952: 101).

‘zaljubljen’: *namuranь* 17r, 17v,³⁶ *oštarija* ‘gostionica’: *v oštarii* 10v, *peduь* ‘krmar’, ‘peljar’: *peduь* 19v,³⁷ *perikulozo* ‘opasno’: *perikulozo* 19v,³⁸ *piačerbь* ‘zabava’: *piačeremь* 9v,³⁹ *rofian* ‘svodnik’: *rofiana* 16v, *salacь* ‘užitak’, ‘naslada’: *salacu* 9v, *salaca* 21v, *za salacь* 22v,⁴⁰ *sikuro* ‘sigurno’: *sikuro* 9v,⁴¹ *spurjanstvo* ‘vanbračno dijete’: *spurjanstvo* 20v,⁴² *traditurbь* ‘izdajica’: *traditurbь* 10r (Rešetar 1933: 275). Posebice su izraziti romanizmi u 41. glavi *Cvijeta kreposti: Kapitul od razloga aliti od miere*. To su: *naukierь* ‘upravitelj lađe’: *naukierь* 19v,⁴³ *timunь* ‘kormilo’: *timunь* 19v,⁴⁴ *fastidio* ‘dosada’, ‘zajedljivost’, ‘nevolja’: *fastidio* 20v,⁴⁵ *školь* ‘otok’, ‘otočić’, ‘greben’: *školь* 19v, *canci* ‘brbljanje’: *cance* 22v.⁴⁶

³⁶ Prema AR-u romanizam *namurati se* i *namuran* govori se u Dubrovniku, Perastu, Rabu, a potvrđen je kod Nalješkovića, Držića i Marulića (AR VII: 463). Leksemi *namuran* i *namurati* su uz *gubernati*, *kumpanija*, *malankunija*, *munita*, *perikulo*, *tavula*, primjeri u kojima talijansko *o* u dubrovačkom govoru daje *u* (Rešetar 1933a: 227).

³⁷ Izraz *pedut* i *pedot* poznati u Dubrovniku, najvjerojatnije su dalmatskoromanskoga porijekla, a potvrđeni su kod Vetranovića (Budmani 1883: 166; AR IX: 736; Skok 1972: 631).

³⁸ Romanizam *perikul* u značenju ‘opasnost’, ‘pogibelj’ potvrđen je i u hrvatskoglagoljskim rukopisima, npr. u *Koluničevu zborniku* i *Naručniku plebanuševu*, a govori se i u Istri i na Rabu (AR IX: 784). Ova je posuđenica potvrđena i u Božavi na Dugom otoku (Skok 1972: 640), a očuvana je sve do danas u dubrovačkom govoru (v. Bojanić i Trivunac 2002).

³⁹ Ovaj se romanizam u dubrovačkom govoru pojavljuje u više inačica, *plakijer*, *pjačer* i *pjager*. Prva, tj. *plakijer* je najvjerojatnije posuđenica preko dalmatskoromanskoga (v. Rešetar 1933a: 216; AR IX: 951). Prema Budmaniju u njegovo vrijeme ta je posuđenica glasila *pjadžer* (Budmani 1883: 161).

⁴⁰ Ova je romanska posuđenica potvrđena i u Držićevoj prozi (Rešetar 1933a: 226).

⁴¹ Najstarija potvrda u AR-u za ovaj dalmatskoromanski ostatak je iz *Libra*, dok Rešetar navodi da je to tuđica posebno karakteristična za dubrovački govor (Rešetar 1933: 276).

⁴² U AR-u je uz imenicu *spurjanstvo* naveden i pridjev *spurjan* u značenju ‘vanbračno dijete’, a poznat je u Konavlima i Dalmaciji (AR XVI: 147). Prema Skoku ovaj termin je iz balkanskoga latinizata (Skok 1973: 411).

⁴³ Leksem *naukier* je grčko-latinskoga porijekla, karakterističan za dubrovački govor, a uz *Libro* potvrđen je i kod Vetranovića. Poznat je i iz poslovice: *Mnogo naukjera drijevo razbijaju* (AR VII: 721; Skok 1972: 507). Izraz *naukier* u značenju ‘jedan od članova ribarske družine na mreži potegača’ sve do danas postoji i u govoru grada Hvara (Benčić 2014: 311).

⁴⁴ Izraz *timun* ‘kormilo’, ‘upravljač’ pripada brodsko-pomorskoj terminologiji i najvjerojatnije je dalmatskoromanskoga porijekla. *Timun* je danas regionalizam, a može značiti i pomoćno kormilo na brodu i upravljač bicikla ili vozila (v. HER 2002: 1329). U hrvatskim je govorima očuvan i glagol *timuniti* ‘upravljati brodom pomoću *timuna*’. *Timunom* se upravljalo samo na jedra, a dok se veslalo, *timun* se držao na krmi (Braica 2015: 398). Leksem *timun* potvrđen je i u govoru grada Hvara među nazivima opreme drvenoga broda (Benčić 2014: 51), u govoru otoka Šolte *timun* je također kormilo, a *timunerja* kormilarnica (Galović 2019: 482), u pazinskim govorima *timuon* je rudo, upravljačka greda na zaprežnim kolima (Gagić 2017: 302).

⁴⁵ Posuđenica *fastidio* govori se u Dubrovniku i Perastu (Skok 1971: 508).

⁴⁶ Ova je posuđenica onomatopejska riječ mletačkoga porijekla (Skok 1971: 250).

Brojni romanizmi iz *Cvijeta kreposti* u *Libru* potvrđeni su i kod Marina Držića, što smo ponovili u nekoliko navrata, a što je dodatna potvrda da je riječ o književnom jeziku 16. stoljeća u Dubrovniku, npr.: *almanko*, *amant*, *armilin*, *bestija*, *cance*, *diferencija*, *dumna*, *fastidio*, *guvernati*, *kamara*, *kon-dicion*, *kontentati*, *kontent*, *kostumi*, *legati*, *libar*, *malicia*, *namuran*, *nepuča*, *pacijent*, *parati*,⁴⁷ *pedipsati*, *pena*, *perikulozo*, *placa*, *plakir*, *pliačer*, *remeta*, *salac*, *salacati*, *sikuro*, *traditur*, *zoja*, *žigant*, *žmuo* (Držić 1979). Na temelju proučavanja romanizama u najstarijim dubrovačkim proznim tekstovima razvidno je njihovo postojanje i u aktualnom dubrovačkom govoru.

2.3. Raguzeizmi⁴⁸

O specifičnom dubrovačkom leksiku u nekoliko navrata su pisali Petar Budmani (1883), Luko Zore (1892, 1893, 1895, 1899, 1907), potom Milan Rešetar (1933, 1933a), Mate Tentor (1931) te u novije vrijeme Ivana Lovrić-Jović (2014), pri čemu je pozornost više posvećivana tuđicama, a manje domaćem dubrovačkom leksiku. Dubrovački govor 16. stoljeća vjerno oslikavaju prozna djela jer nemaju pretenzije biti književna, dok su dubrovački pjesnici toga razdoblja pisali „štošta što nisu govorili”. Pravi tadašnji dubrovački govor nalazi se i u proznim šaljivim komedijama Marina Držića (Rešetar 1933a: 99). Karakteristika je tadašnjega dubrovačkog govora ogroman broj romanskih posuđenica, za razliku od onih iz drugih jezika, kojih ima znatno manje nego u drugim štokavskim govorima, primjerice iz grčkoga, turskoga, njemačkoga i mađarskoga (Rešetar 1933a: 222).

U novije se vrijeme raguzeizmima u Kašićevu prijevodu *Biblije* kao primjeru piščeva ugledanja u dubrovački književni jezik bavila Darija Gabrić-Bagarić (1998). Najviše je raguzeizama za predmete svakodnevne upotrebe, npr.: *argutla* ‘držalo krme’, *bokarić* ‘vrčić’, *četvrt* ‘žitna mjera’, *gostara* ‘plitica’, *gustijerna* ‘cisterna’, *kolač* ‘nagrada’, *mečiti* ‘gnječiti’, ‘omekšavati’, *ogrnač* ‘ograč’, *otar* ‘oltar’, *pedepsa* ‘kazna’, *polača* ‘pala-

⁴⁷ *Parati* ‘činiti se’, ‘izgledati’ je jedan od romanizama očuvan u današnjem dubrovačkom govoru (v. Bojanić i Trivunac 2002), a potvrđen je i u čakavskim govorima. Zabilježen je također i kod Nalješkovića, Držića i Kašića (v. AR IX: 643).

⁴⁸ Napomena: u literaturi se za istu kategoriju upotrebljava i naziv *dubrovčanizmi* kako piše primjerice Rešetar (1933: 268), kao i Žagar (2020: 62), dok smo se mi u ovom prilogu odlučile za izraz *raguzeizmi* koji je uobičajen u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje i koji upotrebljava i Darija Gabrić-Bagarić u svojim radovima.

ča', *prosulja* 'tava', *puč* 'bunar', *tucanj* 'bat' itd. (Gabrić-Bagarić 1998: 27–28). Izvori iz kojih je Kašić preuzimao leksik djela su dubrovačkih pisaca (uglavnom učene riječi za apstraktne pojmove, ali i konkretne), npr.: *ajer* 'zrak', *dospiti* 'dovršiti', *držan* 'dužan', *gonetati* 'prorokovati', *krenutje* 'pomicanje', *letušti* 'leteći', *nadarenje* 'nagrada', *naprava* 'nakit', *neumje-teon* 'nevješ', *opovidjeti* 'priopćiti', *pohrana* 'spremnica', *stabar* 'stablo' itd. (Gabrić-Bagarić 1998: 34–35). Neke su riječi preuzete iz *Lekcionara* Nikše Ranjine, a također i iz *Libra* što svjedoči o bogatoj Kašićevoj lektiri. Primjerice iz *Libra* su: *očce* 'zamka', 'rupa u mreži', *platac* 'onaj koji plaća', *tančina* 'zagonetka', *vuhovstvo* 'podlost' (Gabrić-Bagarić 1998: 36). Pojedini su raguzejzmi kod Kašića posuđeni i iz dubrovačkih govora, npr.: *čačko*, *čersa* 'bjelilo za lice', *drijevo* 'brod', *grinja* 'moljac', *kostret* 'kozja dlaka', *lijer* 'narodni gudački instrument', *loćika* 'vrsta biljke', 'salata', *mješnica* 'svirala', *ovonjati* 'pomirisati', *ušpa* 'uštap' itd. (Gabrić-Bagarić 1998: 35).

Među raguzejzima se u *Libru* prema Rešetaru mogu razlikovati tri vrste leksema:

1. oni koji se prema *Akademijinu rječniku* nalaze samo u dubrovačkih pisaca: *davori*, *dlina*, *dundo*, *nebaracъ*, *opadati*, *kartъ*,
2. riječi koje su u *Libru* hapaksi: *bludnežliv*, *dielari*, *gizdavstvo*, *hinota*, *hitarc*, *klopčar*, *nahodilac*, *napokoiti*, *napokoiste*,
3. riječi potvrđene u *Libru*, a danas su poznate samo u Dubrovniku: *držanъ* 'dužan', *kniga* 'papir', *odarъ* 'krevet', *trešna* 'potres', *vladika* 'vlastelinka', 'gospođa', *nadvorъ* 'van', *polakъ* 'pokraj', *na stabru* 'drvo' *vazda* 'uvijek' itd. (Rešetar 1933: 268–269). Međutim novija su istraživanja neke Rešetarove tvrdnje opovrgla, posebice kad je riječ o leksemima koji su svojstveni samo dubrovačkom govoru (Malić 2005; Zaradija Kiš, Šimić 2020: 92).

Najizrazitiji je utjecaj dubrovačkoga govora u *Cvijetu kreposti* od 30. do 41. glave koje je najvjerojatnije priređivao neki Dubrovčanin, a ne čaka-vac glagoljaš kao druge dijelove (Rešetar 1933: 33). Neke su riječi u ovom rukopisu sustavno zamjenjivane u odnosu na hrvatskoglagoljsku maticu s koje su prepisani i prerađeni. Među njima su neke riječi zamijenjene mlađim hrvatskim riječima, razumljivijima čitateljima, npr.: *dehu* // *govorahu*, *hud* // *zao*, *êti* // *uhititi*, *uza* // *tamnica*, *varovati* // *čuvati*, *vêdêti* // *znati*, *popelati* // *privesti*, *račiti* // *nastojati*, *reč* // *stvar*, *tadba* // *krađa*, *voin* // *sluga*, *vrag* // *neprijatelj*, *vsagda* // *vazda* dok su druge karakteristične za dubrovački

govor 15–16. stoljeća, kao npr.: *dokončati // dovaršiti, gnevati // sarditi, hantav // mahnit, hantavost // mahnitost, konac // svarha, skozi // cieč, srditi // sarčiti*, itd.

Navodimo još neke zabilježene lekseme karakteristične za dubrovački govor, a potvrđene u *Cvijetu kreposti*: *gluma* ‘šala’: *za glumu* 5r, *guvernati* ‘čuvati’: *guverna* 8b, *dake* ‘dakle’: *dake* 14r, 15r, 17v, 19r,⁴⁹ *dezdenevati* ‘prezirati’: *dezdenevati* 8b,⁵⁰ *drievo* ‘brod’, ‘lađa’: *drievo* 19r, 21r,⁵¹ *dumna* ‘opatica’: *dumna* 17a, *klopčarь* ‘onaj koji izrađuje klopce’ *klopčara* 7r,⁵² *kostumi* ‘ponašanje’: *kostume* 19v, *legati* ‘čitati’: *lega se* 6b, 7a, 10a, *mahnitac* ‘luđak’, ‘budala’: *mahnitacь* 1b, *mahniti* 1a, *mahnitost* ‘ludorija’: *mahnitostь* 1a,⁵³ *namuranь* ‘zaljubljen’: *namuranь* 17b, *parati* ‘činiti se’ *parahu* 8b, *piacьerь* ‘užitak’: *piacьeremь* 8b, *razsarčiti* ‘razljutiti’: *razsarčio* 2b, *ne sarči se* 3a, *salacь* ‘naslada’, ‘užitak’: *salacu* 8b, *rieti* ‘reći’: *rieti* 13a, *sebarь* ‘kmet’ ‘težak’, ‘seljak’,⁵⁴ *hitrostь* ‘brzina’: *hitrosь* 5a.

3. ANIMALISTIČKA PERSPEKTIVA CVIJETA U LIBRU

Izgrađen na kršćanskom nazoru tekst *Fiore di virtù* tumači ljudske mane i vrline,⁵⁵ ponajprije obiljem citata antičkih i srednjovjekovnih mislilaca

⁴⁹ Leksem *dake* se vrlo često pojavljuje u *Cvijetu kreposti*, prema AR-u poznat je od 15. stoljeća, a potvrđen je kod Marulića, Lucića, Hektorovića i Zoranića, dok se u 17. i 18. stoljeću pojavljuje kod pisaca koji su svoje uzore tražili u dubrovačkoj književnosti, Kašića i Della Belle. U novije je vrijeme *dake* potpuno nestao iz svakodnevnoga dubrovačkog govora (v. AR II: 368).

⁵⁰ Ova posuđenica može imati više značenja, npr.: ‘udostojati se’, ‘ljutiti se’, ‘ne mariti’ (Skok 1971: 391).

⁵¹ Leksem *drievo* u značenju ‘brod’, ‘lađa’ pojavljuje se više puta u *Cvijetu kreposti*, primjerice u jednoj od brojnih mudrih izreka: *Parva zloća iestь odviše govorenje salamunь govori čoviekь koi ne uzdarži iezika svoga iestь kako konь bez uzde i kako kuća bez mira i kako drievo bez naukiera i kako vinogradь bez kosiera* (fol. 21r). Budmani navodi ovaj leksem kao jedan od rijetkih domaćih iz područja za pomorske sprave gdje su inače većinom talijanizmi (Budmani 1883: 166). Prema AR-u *drievo* je u istom značenju zabilježeno samo u Dubrovniku i Crnoj Gori, a od rječnika nalazi se kod Mikalje i Belostenca. U Dubrovniku se danas rijetko čuje, primjerice u osobitom kontekstu kad se prepričavaju događaji iz prošlosti (v. AR II: 779).

⁵² Leksem *klopčar* u *Akademijinu rječniku* potvrđen je jedino u *Libru*, a od rječnika kod Della Belle i Stulića (v. AR V: 89). Izveden je od onomatopejske riječi *klopac* ‘crevlje od drva’, koja je poznata od 16. stoljeća kod Marulića i Držića (v. AR V: 88–89).

⁵³ Prema AR-u za osnovu *mahnit* nije jasno postanje, ali je vrlo proširena u hrvatskom jeziku, tj. potvrđena je 21 izvedenica od iste osnove (v. AR VI: 377–380).

⁵⁴ Govorilo se u Dubrovniku gdje je 1348. godine zabilježeno i prezime *Sebrica* (Skok III: 210).

⁵⁵ One su od najstarijih vremena ljudima bile teško shvatljive i objašnjive. Ozbiljnom znanstvenom temom postat će tek u 19. stoljeću (Sère 2017: 119–132).

(Knezović 2001: 17–52), zatim pamtljivim bestijarijskim odlomcima, a potom i egzemplima, malim literarnim propovijednim formama kao dodatnim potvrdama prethodnih tumačenja. U tom smislu *Fiore di virtù*, nije samo moralno-parenetičkoga i didaktičko-apokrifnoga karaktera već i kulturno-animalističkoga.⁵⁶ To je istaknuto i u vizualnoj paradigmi koja tekstem, a nerijetko i jednostavnom sličicom uz svako poglavlje (posebice kad je riječ o tiskanim izdanjima),⁵⁷ pojašnjava čovjekovu narav odabranom životinjom (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 95–136). Animalistički odlomci sažeto izdvajaju specifičnost ponašanja životinje koje je neupitno i nepromjenljivo jer je do najmanjih pojedinosti usklađeno s prirodom (Montaigne 2003) te je zato i „najpouzdanija” usporednica s čovjekovim reakcijama u različitim prilikama. Životinjske predodžbe ne vizualiziraju samo čovjekove reakcije, već potvrđuju njegovo dobro poznavanje nekih životinja, a time i bliskost s njima. Razvidna je dakle čovjekova zaokupljenost njegovim okruženjem, odnosno životinjama koje su mu bliske poput pijetla ili janjeta, ali i onima koje su mu manje znane kao što su vuk, medvjed, deva pa čak i izmaštanim, a to su bazilisk, sirena, jednorog. *Fiore di virtù* kao da je imalo misiju promoviranja razmišljanja o drugima nama bliskima, o važnosti empatije koju je utemeljila već *Knjiga postanka* (1,1–31), a koja je istaknuta u traktatu o molitvi sv. Bazilija Velikoga i snažno izražena u sv. Franje Asiškoga i njegovoj izgradnji odnosa u komunikaciji sa životinjama, povezujući tako „božansku velikodušnost s vrijednošću svih živih stvorenja” (Linzey 2013: 42). U raščlambi ljudske naravi kršćansko antropocentrično očište doima se „oslabljenim” uvođenjem Drugih, a narav životinje s kojom se uspoređuje čovjekova ističe međuvrsnu povezanost i čovjekovu obvezu njezina poštivanja (Grgić 2019: 315–340). Taj „skriveni” kontekst moguće je iščitati upravo u kratkim animalističkim tekstnim poveznicama čije je izvorište srednjovjekovni Bestijarij.⁵⁸ Animalistička se vizura svakoga

⁵⁶ S animalističke je točke gledišta cjeloviti tekst ozbiljnije istraživao u knjizi *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku: studija, transliteracija, faksimil*, Zagreb 2020., Antonije Zaradije Kiš i Marinke Šimić. U uvodnoj studiji autorice podrobnije istražuje zane-mareni kulturnoanimalistički segment *Cvijeta*, fokusirajući se na hrvatske odlomke *Cvijeta* u prijevodima iz 15. i 16. stoljeća.

⁵⁷ Najmlađe hrvatsko latiničko izdanje *Cvijeta kreposti* iz 1712. godine kojega je prema hrvatskom izdanju fra Pavla Posilovića iz 1701. godine u peraškom govoru Boke kotorske priredio vlastelin Krsto Mazarović (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 71–73) uz svako poglavlje ima i adekvatnu sličicu s prikazom radnje kojom se opisuje životinja u bestijarijskom odlomku.

⁵⁸ Kad je riječ o animalističkim predodžbama u *Fiore di virtù*, valja imati na umu da je vrijeme

poglavlja doima najsugestivnijom u tumačenju apstraktnosti ljudske naravi jer je konkretna i živopisna, što je i danas razvidno kroz mnoge uvriježene animalističke frazeme u svim kulturama.⁵⁹

Kao što smo već napomenule, dubrovačka je varijanta *Cvijeta kreposti* okrnjena jer nedostaje prvih nekoliko stranica *Zbornika*. *Cvijet se u Libru* tako sastoji od 22 poglavlja (od sveukupno 35, odnosno 41 poglavlja koliko ih imaju mlađe talijanske inačice) od kojih je do 17/18. stoljeća, tj. do pojave izdanja Pavla Posilovića iz 1647. i 1701. godine (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 69), 12 posljednjih očuvano jedino u *Libru*. To su sljedeći kapituli o: hvalisavosti, upornosti, nestabilnosti, razboritosti, neobuzdanosti, ponižnosti, oholosti, suzdržanosti, gramzljivosti, čednosti, požudi i umjerenosti. Izgubljena poglavlja iz *Libra* i prvih 10 sačuvanih poglavlja nalaze se i u pet već spomenutih hrvatskoglagoljskih zbornika iz 15. stoljeća (*Vinodolski, Petrisov i Ljubljanski zbornik*) i 16. stoljeća (*Grškovićev i Tkonski zbornik*) (usp. bilj. 10). Prvih se 10 poglavlja iz *Libra* preklapa s onima iz glagoljskih zbornika, a to su kapituli o: nepromišljenosti, pravdi, nepravdi, vjeri, nevjeri, mudrosti, istini, laži, hrabrosti, strašljivosti. U jezičnoj raščlambi oni su važni

---

nastajanja ovoga djela vrlo nejasno u znanstvenom tekstološkom kontekstu, posebice kad je riječ o segmentima koji dotiču prirodoslovne znanosti koje su svedene pod opći pojam *naturalis historia*. Najpopularnije srednjovjekovno izvorište animalističkih spoznaja jest Bestijarij (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 19–20), uz Bibliju jedna od najpopularnijih srednjovjekovnih knjiga općenito. Međutim u njemu je sloboda zanimanja za životinje sputana antropocentričnim kršćanskim srednjovjekovnim nazorima što je vidljivo i u *Fiore di virtù*. Renesansa otvara nove znanstvene putove na kojima se pojavljuje prirodoslovac Conrad (Konrad) Gessner (Conradus Gesnerus) (1516–1565.), znan pod nadimkom „švicarski Plinije” (Pyle 2000: 175–186). Njegova *Historiae animalium* na oko 3500 stranica, koja opisuje sve do tada poznate životinje, predstavlja začetak zoologije kao moderne znanstvene discipline (Gudger 1934: 32–36). Gessner razvrstava životinje abecednim redom u osam poglavlja počevši od njezina naziva na različitim živim i mrtvim jezicima, opisujući njezino stanište, njezino podrijetlo, anatomiju, fiziologiju, „kvalitet njezine duše”, različite uporabne vrijednosti (prehrambene, medicinske), kao i njezine pjesničke i filozofske opise. Iako njegova klasifikacija nije utemeljena na čvrstim znanstvenim osnovama (opisuje i mitske životinje poput jednoroga, sirene i sl.), već i na raznim popularnim pučkim spoznajama, ona je nezaobilazan početak ozbiljnih znanstvenih klasifikacija Carla von Linnéa (1707–1778).

⁵⁹ U tom kontekstu valja istaknuti novije hrvatske publikacije koje se temelje na zoonimskoj frazeologiji, a to su: *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I.* (2011) Ivane Vidović Bolt, *Životinje u frazeološkom ruhu* (2014) (ur. Ivana Vidović Bolt) – Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa *Animalistički frazemi u slavenskim jezicima* (<http://www.animalisticki-frazemi.eu/index.php/znanstveni-skupovi/znanstveni-skup-21-i-22-ozujka-2014/zbornik-radova>), zatim *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema* (2017) djelo šest autorica (Ivana Vidović Bolt, Branka Barčot, Željka Fink Arsovski, Barbara Kovačević, Neda Pintarić, Ana Vasung) te *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija* (2017) Branke Barčot.

pokazatelji književnih prožimanja, tj. utjecaja starijih glagoljskih čakavskih prijevoda na mlađu dubrovačku štokavsku varijantu kojoj nedostaje 12 kapitula *Cvijeta*, a to su poglavlja o: ljubavi, zavisti, veselju, žalosti, miroljubivosti, gnjevu, milosrdnosti, okrutnosti, darežljivosti, škrtosti, poučavanju i laskavosti (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 101–102).

U 22 poglavlja *Cvijeta kreposti* iz *Libra* pojavljuje se 20 životinja⁶⁰ koje predočuju već spomenute ljudske vrline i mane. Radi bolje preglednosti, donosimo ih u tablici.⁶¹

<i>mudrostь</i> : mudrost, opreznost, razboritost Libro 1r/1–16	[<i>mravь</i> : mrav] Libro nema bestijarijski odlomak
<i>mahnitostь</i> : ⁶² nepromišljenost, bezumnost, naglost Libro 1r/24–v/4	<i>volь divii</i> : bivol
<i>pravda</i> : pravda, pravednost Libro 1v/24–2r/4	<i>pčela</i> : pčela
<i>nepravda</i> : nepravda, nepravda Libro 3r/14–18	<i>dijavolь</i> : đavao
<i>viera</i> : vjera, vjernost, iskrenost, pouzdanost Libro 3v/14–25	[<i>gusь</i> : ždral] Libro nema bestijarijski odlomak
<i>nevierա</i> : nevjera, nevjernost, prevrtljivost Libro 4r/3–7	<i>lisica</i> : lisica

⁶⁰ U dva su poglavlja u *Libru* izostali bestijarijski odlomci. To je prvo poglavlje *Od mudrosti* koje je i samo već okrnjeno te mu je ostao samo drugi dio koji sadrži krajnji dio jednoga egzempla (usp. <http://thema.huma-num.fr/search?term=roi+et+barbier&collection=all> (pristup 12. 7. 2021.)) kojima inače završavaju poglavlja. Bestijarijski bi odlomak sadržavao priču o mravu. Drugo poglavlje u kojemu je izostavljen bestijarijski odlomak jest poglavlje *Od viere* u kojemu je iskrenost, odnosno pouzdanost uspoređena sa ždralom (*gusь*).

⁶¹ Tablica životinja iz *Libra* koju donosimo u ovom radu oblikovana je na temelju popisne liste životinja i tablice bestijarijskih odlomaka u *Cvijetu kreposti* iz hrvatskoglagoljskih zbornika i *Libra* u već spomenutoj knjizi Zaradije Kiš i Šimić 2020: 101–102, 129–135. Latinička transliteracija nazivlja vrlina, mana i životinja iz *Libra* preuzeta je iz latiničkoga prijepisa koji je priredio Mateo Žagar (2020: 101–149).

⁶² *Mahnitostь* se pojavljuje jedino u *Libru*. Dva glagoljska zbornika (*Tkonski* i *Ljubljanski*) imaju naziv *hantavostь* (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 106).

<i>istina:</i> istina, istinoljubivost Libro 4v/14–17	<i>jarebica:</i> jarebica
<i>laža:</i> laž, lažljivost, licemjernost Libro 5r/19–21	<i>kartь:</i> krtica
<i>jakostь</i> : ⁶³ jakost, snaga, hrabrost, Libro 6r/2–6	<i>lavь:</i> lav
<i>strahь:</i> strah, strašljivost, plašljivost Libro 6v/14–17	<i>zezь (!)</i> ⁶⁴ : zec
<i>tača slava:</i> taština, hvalisavost Libro 7r/10–12	<i>paunь:</i> paun
<i>nastojanje:</i> upornost, ustrajnost Libro 7v/23–8r/10	<i>peniče:</i> feniks
<i>nenastojanje:</i> nestabilnost, nedosljednost, lakovjernost Libro 8v/24–25	<i>čavka:</i> lastavica
<i>spoznanje:</i> suzdržanost, razboritost, promišljenost Libro 9v/12–17	<i>kamila:</i> deva
<i>nespoznanje:</i> neznanje, neobuzdanost, neumjerenost Libro 11r/7–11	<i>leunkornь:</i> jednorog
<i>umilenstvo:</i> poniznost, skromnost, pokornost Libro 12r/2–5	<i>jaganacь:</i> janje
<i>oholastь:</i> oholost, bahatost, arogantnost, drskost Libro 13v/17–22	<i>sokolь:</i> sokol
<i>zahasnutie:</i> suzdržanost, strpljivost, uzdržljivost Libro 15r/10–14	<i>poslenikь divii:</i> divlji magarac

⁶³ *Jakostь* se pojavljuje jedino u *Libru*. Dva glagoljska zbornika (*Tkonski* i *Ljubljanski*) imaju *močnostь* (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 109–110).

⁶⁴ Usp. Žagar 2020: 112, bilj. 26.

<i>garlo</i> : proždrljivost, pohlepnost, gramzljivost Libro 15v/16–19	<i>orao</i> : orao, strvinar, (kostoberina)
<i>čistoća</i> : čistoća, čednost, nevinost Libro 16v/3–7	<i>garlica</i> : grlica
<i>griehъ puteni</i> : bludnost, požuda, strast Libro 18r/3–8	<i>lilibъ</i> : šišmiš
<i>razlogъ aliti miera</i> : umjerenost, odmjerenost Libro 19v/25–20r/12	<i>armelinъ</i> : hermelin, samur

Među navedenim životinjama razlikujemo: deset četveronožnih, šest ptica, jednoga kukca i tri mitska bića od kojih su dva, feniks i jednorog, nastala kombinacijom različitih ptičjih (Zaradija Kiš 2021a: 549–556), odnosno četveronožnih bića (Zaradija Kiš 2018: 477–480), dok je jedino đavao vizualno sjedinjenje čovjeka i životinja.

<i>četveronožne životinje</i>	<i>ptice</i>	<i>kukci</i>	<i>mitske životinje</i>
bivol lisica krtica lav zec deva janje divlji magarac šišmiš hermelin	jarebica paun lastavica sokol orao grlica	pčela	feniks jednorog đavao

3.1. O šišmišu⁶⁵ i njegovoj bludnosti u *Libru*

U aktualnom pandemijskom kontekstu našu je pozornost privukao šišmiš (lat. *Pipistrellus pipistrellus*), u hrvatskom jeziku poznat pod raznim nazi-

⁶⁵ Polazište je ovoga odlomaka, koji se fokusira samo na jedan zoonim – šišmiš – i njegovu kulturnoanimalističku paradigmatiku, kratak prikaz šišmiša iz *Libra* u knjizi *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku* (2020: 108) A. Zaradije Kiš i M. Šimić. Temeljeći se na tom odlomku i u kontekstu aktualne pandemijske krize (2020/2021), nastojalo se rasvijetliti

vima među kojima se najčešće susreću: *rukokrillac*, *netopir*, *nadopir*, *pirčac*, *peršnjac* (usp. Zaradija Kiš 2021: 156). Životinja je to koja je ljudima naj-srodnija, a po svojoj brojnosti predstavlja preko jedne trećine sveukupnoga broja sisavaca na Zemlji. No usprkos tomu o šišmišima se još uvijek malo zna te ih od straha čovjek u svom praznovjerju, u kojemu je šišmišu dao jednu od vodećih uloga, i dalje masovno ubija (Tvrtković 2017).⁶⁶

U *Cvijetu kreposti* iz *Libra* šišmiš je zabilježen pod nazivom *lilik*. Zoonim je staroslavenske provenijencije (*liliekъ*)⁶⁷ i u starijim se rječnicima (poput Jambrešićeva, Mikaljina, Vitezovićeve)⁶⁸ pojavljuje u nekoliko leksičkih inačica. Kapitul koji u *Fiore di virtù* razmatra požudu kao ljudsku manu, tj. *grieh puteni* (tal. *lussuria*) za animalističku predodžbu ima šišmiša (tal. *pipistrello*). Taj je kapitul iz *Cvijeta kreposti* očuvan jedino u *Libru od mnozijeh razloga* (Zaradija Kiš i Šimić 2020: 198–201):

*I može se · primieniti · griehъ · puteni · k lilku · koi ie · veće
bludnie · zviere · negoli e · na svietu · dake · [za] negovo · (!) bezrazložitu
i bezmiernu · bludnostъ · i volu · ôd ovogai · grieha · da ne obslu-
žuie · niednoga · načina · ôd naravi · kako · čine · ostale · zvieri · ne-
re · mašalb · s mašlemъ · a femena · s femenomъ · kako se naho-
di · tako se · staû · zajedno i ôd togai · grieha · sveti · isidoro · go-
vori · ako bi · bludnici · bili · pobiani · kako se · činaše · u vrie-
me · staro · kamenie bi · pomankalo · (Libro 18r/3–10)*

---

razumijevanje šišmiša i to ne samo u *Libru* već i u svijesti srednjovjekovnoga čovjeka te povući paralelu s njegovom današnjom pozicijom u čovjekovu okruženju, služeći se pritom nedavno objavljenom studijom Antonije Zaradija Kiš *Šišmiš: od pučkih predaja i predodžbe bluda do COVID-a* (2021).

⁶⁶ U svijetu je danas poznato oko 1400 vrsta šišmiša, a znanstveno je proučeno 1100 vrsta. To su najugroženiji sisavci što potvrđuje podatak da od 16 vrsta globalno ugroženih polovicu čine šišmiši (usp. Zaradija Kiš 2021: 149). U Hrvatskoj su sve 34 poznate vrste na listi različitih kategorija ugroženosti ponajviše zbog uništavanja i raščišćavanja njihovih staništa u razne svrhe (v. *Crvena knjiga sisavaca Hrvatske* 2006).

⁶⁷ Porijeklo leksema još je uvijek neizvjesno, a sudeći po činjenici da je očuvan i u drugim baltičkim i slavenskim jezicima (litavskom, letonskom, ruskom i poljskom), smatra se da bi bio baltoslavenskoga porijekla. U hrvatskom je jeziku zabilježen od 15. stoljeća kao *liljak* i *ljiljak* (v. AR VI: 94, 263–264; Skok 1972: 302).

⁶⁸ V.: *vespertilio* → *sißmiß*, *glilyak*, *mißspotopir*, *piracz* (Jambrešić 1992 [1742]: 1026). Zoonimi *liromiš*, *pirčac*, *nadopir*, *ljeromiš* zabilježeni su u Mikaljnu rječniku *Blago jezika slovinskoga* (Mikalja 2012: 232, 234), a varijanta *medopir* u Vitezovića (Vitezović 2000: 514; v. Meštrović i Vajs 1995: 146).

U hrvatskoglagoljskim su rukopisima potvrđena još dva naziva za šišmiša. *Netopirь* se vjerojatno može pripisati zapadnoslavenskom utjecaju, koji je zasigurno praslavenski leksem,⁶⁹ a potvrđen je u hrvatskoglagoljskim brevijarima:

*Vь d(b)нъ онъ повр'žetь č(lovê)къ idoli s'rebra i podobiê zlata svoego êže s'tvorilь bêše sebê da pok'lonil' se bi k'rtomь i nedopiromь*⁷⁰ BrN₂ 5d, *netopirom'* BrVO18c, *nedopiromь* BrVat₅ 5a.

Isti je leksem potvrđen i u hrvatskoglagoljskim zbornicima i to u *Kolunićevu zborniku* iz 1486. godine,

človikь zavidlivi drugoga dobra ne more viditi tako kako nedopirь slnač'ne zare CKol 223,

dok se na paralelnom mjestu u *Ivančićevu zborniku* iz 14/15. stoljeća nalazi sinonim *prprčacь*:⁷¹

Takovi e(stь) č(lovê)къ zavidlivi č(lovê)къ zavidlivi ne more viditi drugoga dobra t(a)ko k(a)ko pr'par'čače sl'nač'ne zare CIvan 13r.

⁶⁹ Leksem se etimološki može objasniti kao „ne ptica”, odnosno ono što leti a nije ptica, (slično je i leptir), lat. *non avis* (Musić 1926–1927: 99; Skok 1972: 289).

⁷⁰ Na ovaj je leksem pozornost skrenuo Matija Valjavec koji je smatrao da je to jedan od ključnih leksema na temelju kojega bi se moglo odrediti mjesto nastanka *Rasprava o sedam smrtnih grijeha* iz *Kolunićeva zbornika* iz 1486. godine (Valjavec 1892: IX). Vjekoslav Štefanić, koji je često upozoravao na kajkavizme u hrvatskoglagoljskim tekstovima, posebice one iz Istre, također ga je smatrao kajkavizmom „*nedopirь* (ako to nije čehizam prema ‘nedopyr’” (Štefanić 1970: 16, v. Šimić 2011: 512; Zaradija Kiš i Šimić 2017.). Prema najnovijem *Etimološkom rječniku hrvatskoga jezika* iz Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje ovaj je leksem u hrvatskim govorima potvrđen od 17. stoljeća, primjerice na Braču u obliku *metopir* (ETRHJ 2016: 707). I u *Rječniku hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića* (sv. 8, 1988: 1642) zabilježen je naziv *netopir* uz ostale sinonime: *šišmiš, slijepi miš, tutumiš, liljak* – s potvrdama kod Augusta Šenoe i Frana Mažuranića.

⁷¹ Ovaj neobični naziv očuvan među hrvatskoglagoljskim rukopisima jedino u *Ivančićevu zborniku* vjerojatno je pogrešno zapisan, a odnosi se na naziv *pirčac*, koji između ostalih naziva za šišmiša navodi Petar Skok (1972 II: 303). Prema AR-u *pirčac* je isto što i *pirac*, a potvrđeno je kod Jakova Mikalje (AR IX: 863; Zaradija Kiš 2021: 156), dok *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika* (knj. IV, sv. 10: 41) navodi da je leksem *pirčac* potvrđen jedino u rječniku Adama Patačića iz 1772. – 1779. Možemo pretpostaviti da je *pirčac* izvedenica od staroslavenske osnove *pyрь ‘koji leti’ koja je potvrđena i u nazivu *netopir*.

Šišmiš kao zagonetno i izrazito ružno biće⁷² preuzeto je iz srednjovjekovnoga bestijarija gdje se smatra pticom, odnosno pticom-štakorom ili čak malim grifonom. Glavnu je pak pomutnju unosila činjenica da šišmiš rađa žive mlade i da ne leže jaja (Pastoureau 2011: 172). Iz toga nečistoga bića, kakvim je smatran i u Bibliji,⁷³ spoja „ptica i gamadi (pre svega miša i barske žabe)” govori predaja poznata od zapada do istoka Staroga kontinenta. U njoj se šišmiš obraća pticama, moleći ih da ga prime u njihovo društvo iako nije siguran tko ga je takvoga stvorio, dodajući: ... *kad se miševima bude sudilo, biću ptica, a kad bude pticama, biću miš*⁷⁴ (usp. Zaradija Kiš 2021: 150). U srednjovjekovnom je poimanju šišmiš bio predodređen đavoljoj atribuciji zbog svojih izrazitih specifičnosti: ima krila kao i ptica, ali bez perja, tijelo mu je slično štakorovu, a uši su mu poput grifonovih i posebno je aktivan noću. Vjerovalo se da je gluh i slijep kao što se smatrala i krtica te da mu je glavni izvor prehrane prašina i paukove mreže. Smatralo se da može predosjetiti svaku opasnost iako ne diše i nema nijedan osjet (usp. Zaradija Kiš 2021: 152). Iz svega spomenutoga razumljiva je šišmiševa srednjovjekovna percepcija kao jednoga od najvećih oličenja zla, straha ali i nemorala, tj. predodžbe neprirodnih odnosa među njima, čime njihovo postojanje ugrožava božanski sklad među živim bićima.

Na temelju navedenoga nije neobično što je pohota kao mana u *Cvijetu kreposti* vizualizirana šišmišom. Naime njegove noćne aktivnosti popraćene krikovima podsjećale su čovjeka na požudu i blud, pa je tako šišmiš postao sinonimom za ljudski razvrat, neukrotive strasti i androgenosti. Upravo to ističe bestijarijska napomena da se šišmiši bez obzira na njihovu spolnost vješaju jedan na drugoga (Barber 1999: 158). U tekstu iz *Libra* to je zabilježeno riječima:

ôd ovogai · grieha · da ne obslužui · niednoga · načina · ôd naravi · kako · čine · ostale · zvieri · nere · mašalb · s mašlemь · a femena · s femenomь.... (Libro 18r/5–9)

⁷² Njemački zoolog i pisac Alfred Brehm o šišmiševoj ružnoći piše osvrćući se posebno na razvoj njegove kože koja utječe na oblik tijela i na njegov izraz lica „pa time predstavlja uzrok da lica brojnih netopira izgledaju upravo užasno. Širom otvorena gubica pridonosi također tome da im izraz lica postaje posve neobičan. Izraslina kože na uškama i na njuški daje licu netopira osobito obilježje i njegovu ružnoću – bar po mišljenju većine” (Brehm 1966: 35).

⁷³ U *Bibliji* se šišmiš spominje na tri mjesta i to u *Levitskom zakoniku* kad se nabrajaju čiste i nečiste životinje. Šišmiš (hebr. ‘āṭallēp) je svrstan pod odvratne ptice koje se ne jedu (Lev 11,19) što je ponovljeno i u *Ponovljenom zakonu* (Pnz 14,18), dok se u *Knjizi Baruhovoj* spominje u *Pismu Jeremije proroka* (6, 21). Usp. Zaradija Kiš 2021: 154 bilj. 24).

⁷⁴ U predaji se apostrofira dvoičnost, odnosno prijetvornost i licemjerstvo koje je slikovito prikazano u Ezopovoj i La Fontaineovoj basni *Šišmiš i lasica* (usp. Zaradija Kiš 2021: 150–151).

Predodžba istospolnih odnosa još je više diskreditirala šišmiša, kojega se zato doživljavalo kao najbludniju zvijer na svijetu, kako potvrđuje i *Librov* odlomak o pohoti u *Cvijetu kreposti*:

i može se · primie niti griehъ · puteni · k lilku · koi ie · veče · bludnie · zviere · negoli e · na · svietu· (Libro 18r/3–4)

Noćnim šišmišovim letovima srednji je vijek pridodao i osobine izdajnika (usp. Zaradija Kiš 2021: 150 prema Ronecker 1994: 156) pa su i zbog toga netopiri smatrani zlokobnim životinjama.

Dvojbena podrijetlo koje je šišmišu pripisao čovjek zbog općega neznanja o njemu od davnina je izazivalo strah i odbojnost prema toj životinji. Tako se njezina demonizacija stoljećima ukorjenjivala u ljudsku maštu.⁷⁵ Stoga nije nimalo neobično što su predaje o šišmišu, potaknute njegovim noćnim životom, redovito negativna predznaka. To je samo rasplamsavalo čovjekovu maštu u kojoj je šišmiš đavolu dao svoja krila, za razliku od anđela koji su obdareni ptičjim krilima. Njegova tijesna povezanost s nečistom silom dala mu je ulogu „zla duha” i personifikaciju duše usnule vještice⁷⁶ što je razvidno i u poznatoj europskoj predaji o šišmiševu zapletanju u kosu.⁷⁷

Međutim u pučkoj medicini šišmiš je apotropej i štiti od uroka pa se dijelovi njegova tijela, posebice krilo i glava, ušivaju u odjeću kako bi se čovjek zaštitio od bolesti, razbojnika i raznih neprijatelja (Gura 2005: 456). Mnogi pripravnici s dijelovima njegova tijela najbolji su lijek protiv groznice i bolesti unutarnjih organa. Šišmiša su znali razapeti i zakucati na vrata kuće ili staje što je, vjerovalo se, spašavalo ljude i blago od svekolika zla (Gura 2005: 455). Pozitivnost šišmiša posebice se očituje u nekim europskim i mnogim azijskim vjerovanjima o načinu postizanja sreće te o stjecanju bogatstva i novca (Zaradija Kiš 2021: 158). Posebice su zanimljive etnološke zabilježbe o vjerovanjima da šišmiš potiče ljubavnu moć u ljudi.⁷⁸

⁷⁵ Upravo se neznanje, odnosno još uvijek nedovoljno poznavanje odnosa čovjeka i šišmiša, pokazalo ključnim u aktualnom traženju izlaza iz pandemije čija se pojavnost u temelju povezuje sa šišmišom.

⁷⁶ Otuda i naziv *kikimor* (avet) za šišmiša na ruskom sjeveru (Gura 2005: 452).

⁷⁷ Prema predaji šišmiš se uvečer zapliće u kosu ako primijeti čovjeka bez pokrivala za glavu. Kad se jednom nađe u kosi on vuče čovjeka prema zdencu kako bi ga udavio te ga se zbog te snažne sile nemoguće osloboditi. Pritom se također može uvući u glavu i ispijati mozak, pa tako čovjek izgubi razum (usp. Zaradija Kiš 2021: 151 prema Gura 2005: 453).

⁷⁸ „Slepi miš se ubija srebrenim novčićem, suši se, njime se trljaju ruke kojima se zatim dodiruje rame izabranika ili izabranice – da bi se on ili ona ‘zaslepili’, kako se u takvim slučajevima kaže.” (Gura 2005: 455).

3.2. Nepravedno „optuženi“ šišmiš

Iz svega rečenoga jasno je da je šišmiš, kao i većina životinja čovjekova okruženja, bez obzira na svoj jedinstveni i zastrašujući izgled, percipiran i u negativnom i u pozitivnom aspektu vjerovanja. Ipak, sve do danas prevladava negativni i potiskuje šišmišovu pozitivnost. Svjedoci smo toga upravo od 2020. godine kad je šišmiš „optužen” za pandemiju koronavirusa te su, nažalost, zbog globalnoga straha i panike iznenada u nekim zemljama čitave kolonije šišmiša masovno uništavane. Premda danas mnogo više znamo o šišmišu nego srednjovjekovni čovjek, zavedeni medijskim natpisima lako zaboravljamo da su oni „bitna karika u prirodnom obnavljanju tropskih šuma, oprašivanju čitavog niza biljaka koje cvatu noću, kontroliraju brojnost noću aktivnih kukaca, te tako predstavljaju indikator zdravlja okoliša. Šišmiši nastanjuju sve ekosustave” (Simmons i Conway 2003: 493–535), a što je veći broj vrsta šišmiša prisutan na nekom području, veći je indeks zdravlja toga područja.⁷⁹ Čini se, ipak, da suvremene znanstvene spoznaje (FEEB 2006) o njihovoj važnosti još uvijek nisu dovoljno prodrle u svijest čovjeka niti zanimaju veći broj istraživača, pa je i danas šišmiš jedna od najmanje proučenih vrsta, a time je i najproganjanija.⁸⁰

4. ZAKLJUČAK

Dubrovački zbornik *Libro od mnozijeh razloga*, kao i drugi dubrovački rukopisi, primjerice latinički molitvenici, svjedoči o čvrstoj povezanosti hrvatske srednjovjekovne baštine pisane trima pismima te o strujanju i razvijanju prepisivačke djelatnosti bez obzira na pismo i narječje kojim su djela pisana. *Libro* je specifično književno djelo jer sjedinjuje ćiriličko pismo, štokavski književni jezik, crkvenoslavensku i čakavsku te latinsku i talijansku jezičnu tradiciju. O njegovoj vrijednosti za povijest hrvatskoga jezika, posebice leksičko blago hrvatskih govora, primjerice dubrovačkoga zapadnoštokavskoga, svjedoči činjenica da su mnoge riječi u *Akademijinu rječniku* (koji je

⁷⁹ <http://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/prirodne-vrijednosti-stanje-i-ocuvanje/bioraznost-kost/sismisi>

⁸⁰ Prema Međunarodnoj uniji za zaštitu prirode (IUCN), šišmiši, koji inače čine četvrtinu svih kopnenih sisavaca, spadaju među najugroženija svjetska bića i sve njihove podvrste su na svim listama ugroženosti različitih kategorija (Zaradija Kiš 2021: 148–149).

izlazio od 1880. do 1976. godine, a sastoji se od 23 toma) potvrđene jedino u ovom spomeniku, kao što su npr.: *almanko*, *amant*, *dezden*, *dezdenavati*, *žintileca*, *zoja*, *klopčar*, *kostumi*, *leunkorno*, *mašal*, *naukier*, *pjačer*. Osobito je dojmljiv animalistički leksik na koji smo usmjerile pozornost jer u *Librovu Cvijetu kreposti* nalazimo zoolekseme koji se u hrvatskoj srednjovjekovnoj pismenosti ne pojavljuju nigdje drugdje. To su npr.: *akvila*, *armelinb*, *zebelinb*, *lilikb*. Ovomu posljednjemu, liliku/šišmišu posebno smo se posvetile upozorivši na leksičku raznolikost toga zoonima, odnosno na još uvijek nedovoljnu istraženost hrvatske animalističke leksikologije.

Negativan doživljaj šišmiša u *Librovu Cvijetu kreposti* u našim smo zaključnim razmišljanjima transponirale u aktualno doba koronavirusa. Bez obzira na njegovu važnu ulogu u održavanju bioraznolikosti, o kojoj danas mnogo više znamo, šišmiš je nepravedno doživljen krajnje negativno – uzrokom čovjekova umiranja.

IZVORI S KRATICAMA

- BrVat₅ – 5. *vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 5*.
- BrVat₆ – 6. *vatikanski brevijar*, sredina 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg illir. 6*.
- BrVO – *Brevijar Vida Omišljanina*, 1396., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 3*.
- BrN₂ – 2. *novljanski brevijar*, 1495., Novi Vinodolski, Župni ured.
- CPar – *Pariški zbornik*, 1375., Pariz, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73*.
- CKol – *Kolumićev zbornik*, 1486. g. Zagreb, Arhiv HAZU, sign. *III a 51*.
- CIvan – *Ivančićev zbornik*, 14.–15. st., Zagreb, Samostan franjevac III. reda.
- CKlim – *Klimantovićev zbornik*, 1509., Petrograd, Ruska nacionalna biblioteka, sign. *Bč 2*.
- CTk – *Tkonski zbornik*, prva četvrt 16. st., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, sign. *IV a 120*.
- MVat₄ – 4. *vatikanski misal*, najstariji hrvatskoglagoljski misal s početka 14. st., Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illir. 4*.
- MNov – *Novakov misal*, 1368., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. slav. 8*.
- PsLob – *Lobkovicov psaltir*, 1359., Prag, Státní knihovna (Lobkovicá knihovna), sign. *XXIII G 67*.

LITERATURA

- AR. 1880.–1976. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barbarić, Vuk Tadija. 2011. Lajpciški lekcionar i njegovi predlošci. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 37, 1, 1–28.
- Barbarić, Vuk Tadija. 2014. Prema analizi prepisivačkih pogrešaka u dubrovačkim ćiriličkim prijepisima *Bernardinova lekcionara*. *Filologija*, 63, 1–15.
- Barber, Richard. [ur.]. 1999. *Bestiary: M. S. Bodley 764*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Benčić, Radoslav. 2014. *Rječnik govora grada Hvara. Forske rici i storije* [drugo prošireno i poboljšano izdanje]. Hvar: Muzej hrvatske baštine.
- Bojanić, Mihajlo i Rastislava Trivunac. 2002. *Rječnik dubrovčkog govora*. Beograd: Institut za srpski jezik; Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Braica, Silvio. 2015. Kratki pojmovnik o moru, ribarstvu i pomorstvu. *Ethnologica Dalmatica*, 22, 343–406.
- Brehm, Alfred Edmund. 1966. *Kako žive životinje*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Budmani, Petar. 1883. Dubrovački dijalekat kako se sada govori. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 65, 155–179.
- Corti, Maria. 1959. Il mito di un codice, Laur. Gadd. 115 (Fiore di virtù). *Studi in onore di Angelo Monteverdi* [ur. Giuseppina Gerardi Marcuzzo]. Modena: Società tipografica editrice modenese. 185–197.
- Corti, Maria. 1959. Le fonti del *Fiore di virtù* e la teoria della ‘nobiltà’ nel Duecento. *Giornale storico della letteratura italiana*, 136, 1–82.
- Corti, Maria. 1960. Emiliano e veneto nel *Fiore di virtù*. *Studi di filologia italiana*, 18, 29–68.
- Damjanović, Stjepan. [ur.]. 1998. *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- De Montaigne, Michel Eyquem. 2003. Apologija Reimonda Sebonda. *Kolo*, 2, <http://www.matica.hr/kolo/292/apologija-raimonda-sebonda-20087> (pristupljeno 26. siječnja 2020.).
- Držić, Marin. 1979. *Sabrana djela*. (prir. Frano Čale). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- FEEB. 2006. *Functional and Evolutionary Ecology of Bats* [ur. Akbar Zubaid, Gary F. McCracken i Thomas H. Kunz]. Oxford: University Press.
- Fрати, Carlo. 1891. Ricerche sul *Fiore di virtù*. *Studi di filologia Romanza*, 6, 247–447. <https://archive.org/details/studjdifilologia06toriuoft> (pristupljeno 12. ožujka 2021.).
- Fрати, Carlo. 1911. Dicerie volgari del sec. XIV, aggiunte in fine del *Fior di virtù*. *Studi letterari e linguistici dedicati a Pio Rajna nel quarantesimo anno del suo insegnamento*. Milano: Ulrico Hoepli. 313–337. <https://archive.org/details/studiletterariel00milauoft> (pristupljeno 12. ožujka 2021.).
- Gabrić-Bagarić, Darija. 1998. Leksički raguzeizmi u rukopisnom prijevodu Biblije Bartola Kašića. *Dubrovnik*, 23, 21–37.

- Gabrić-Bagarić, Darija. 2012. *Fiore di virtù i životinje. Književna životinja. Kulturni bestijarij II. dio* [ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za etnologiju i folkloristiku. 351–371.
- Gagić, Marija. 2017. *Rječnik pazinskog govora*. Pazin – Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin; Ogranak Matice Hrvatske, Zadar.
- Galović, Filip. 2019. *Govori otoka Šolte*. Šolta – Zagreb: Općina Šolta; Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Grgić, Miljenka. 2019. Životinje – božje blago, a ne hrana ljudi. Zoologija u Post 1 i njezini imperativi. *Crkva u svijetu*, 54, 3, 315–340.
- Gudger, Eugene Willis. 1934. The Five Great Naturalists of the Sixteenth Century: Belon, Rondelet, Salviani, Gesner and Aldrovandi. A Chapter in the History of Ichthyology Author(s). *Isis*, 22, 1, 21–40.
- Gura, Aleksandar. 2005. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo, Logos, „Globusino” – Aleksandrija.
- Hercigonja, Eduard. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb: Liber.
- HČJ. Gadžijeva, Sofija, Ana Kovačević, Milan Mihaljević, Sanja Požar, Johannes Reinhardt, Marinka Šimić, Jasna Vince. 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Staroslavenski institut.
- HER. 2002. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Hrvatski ćirilički molitvenik 1512. Faksimil originalnih primjeraka u povodu 500. obljetnice izlaska Molitvenika*. + komentar uz faksimil A. Nazor. Zagreb, 2013: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Matica hrvatska.
- Jagić, Vatroslav. 1868. Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, 9, 65–151.
- Jambrešić, Andrija. 1992. [1742.]. *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples*. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik.
- Knezović, Pavao. 2001. Rimski pisci u Cvietu. *Zborniku o Pavlu Posiloviću* [ur. Pavao Knezović, Marinko Šišak i Milivoj Zenić]. Šibenik – Zagreb: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”; Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 17–52.
- Linzey, Andrew. 2013. *Teologija životinja*. Stubičke Toplice: Nova arka.
- Lovrić-Jović, Ivana. 2001. Pristup genezi dubrovačkoga govora s leksičkoga stajališta. *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova II. Osijek, 14.–18. rujna 1999.* [ur. Dubravka Sesar, Ivana Vidović-Bolt]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo; Filozofski fakultet. 583–588.
- Lovrić-Jović, Ivana. 2014. *O starome dubrovačkom govoru nazbilj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Malić, Dragica. 1992. Crkvenoslavenska jezična tradicija u hrvatskim latiničkim rukopisima. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 18, 99–117.
- Malić, Dragica. 1997.–1998. Paljetkovanje po najstarijim hrvatskim molitvenicima (Molitveničko nazivlje). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23–24, 225–256.

- Malić, Dragica. 2005. Najstarije dubrovačke „tudinke”. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, 165–209.
- Malić, Dragica. 2007. Zaboravljeni /neobični/ rijetki slavizmi u najstarijem dubrovačkom molitveniku. *Dubrovnik, Nova serija XVIII*, 1–2, 148–202.
- Malić, Dragica. 2007a. Tragovi crkvenoslavensko-čakavskih matica u najstarijim dubrovačkim molitvenicima. *Filologija*, 49, 137–193.
- Malić, Dragica. 2014. Suodnos tiskanoga Ćirilskoga dubrovačkog molitvenika i rukopisnog Drugog vatikanskog. *Filologija*, 62, 139–160.
- Meštrović, Zrnka i Nada Vajs. 1995. *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje – jedan od leksikografskih izvora za *Lexicon Latino-Illyricum* Pavla Vitezovića. *Rasprave ZHJ*, 21, 139–155.
- Mikalja, Jakov. 2012. [1649/51.]. *Blago jezika slovinskoga*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Milan, Gabriella. 2002. Gozzadini, Tommaso. *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 58. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana. 226–228.
[http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-gozzadini_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/tommaso-gozzadini_(Dizionario-Biografico)) (pristupljeno 5. rujna 2020.).
- Musić, August. 1926–1927. Netopir i leptir. *Južnoslovenski filolog – povremeni spis za slovensku filologiju i lingvistiku*, 6, 98–101.
- Pastoureau, Michel. 2011. *Bestiaire du Moyen Âge*. Paris: Seuil.
- Pyle, Cynthia Munro. 2000. Conrad Gessner on the spelling of his name. *Archives of natural history*, 27, 2, 175–186.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijeh razloga: dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. [posebna izdanja, knjiga C, Filozofski i filološki spisi, knjiga 24]. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Rešetar, Milan. 1933a. Jezik Marina Držića. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 248, 99–240.
- Rešetar, Milan. 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. [posebna izdanja, knjiga CXCII, Odeljenje literature i jezika 4]. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Kovačića*. 1988. [prir. Josip Hamm, Milan Moguš i Josip Vončina]. Sv. 8: nepokolebljiv–onaj. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za suvremenu književnost, Globus.
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika*. 2005. [ur. Radoslav Katičić]. Knj. 4. Sv. 10: pednic–pooniznomolben. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- [s.a.] „Šišmiši”. <http://www.haop.hr/hr/tematska-podrucja/prirodne-vrijednosti-stanje-i-ocuvanje/bioraznolikost/sismisi> (pristupljeno 25. ožujka 2021).
- Sère, Bénédicte. 2017. Histoire des émotions: l’heure des synthèses. Notes critiques. *Revue de l’histoire des religions*, 234, 119–132.

- Simmons, Nancy B. i Tenley M. Conway. 2003. Evolution of Ecological Diversity in Bats. *Bat Ecology* [ur. Thomas H. Kunz i M. Brock Fenton]. Chicago: The University of Chicago Press. 493–535.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga 1. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skok, Petar. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga 3. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*. 1958.–1997. Praha: Akademie věd České Republiky; Slovanský ústav AV ČR.
- Šimić, Marinka. 2011. Kajkavski utjecaj u 2. novljanskome brevijaru. *Az grišni diak Branko pridivkom Fučić. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920.–1999.)* [ur. Tomislav Galović]. Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Institut za povijest umjetnosti; Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Staroslavenski institut; Sveučilišna knjižnica Rijeka; Općina Malinska – Dubašnica. 501–520.
- Šimić, Marinka. 2014. *Akademijin brevijar HAZU III c 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća. Jezična studija. Transliteracija. Faksimil*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- Štefanić, Vjekoslav. 1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. II. dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tentor, Mate. 1931. O dubrovačkom jeziku s leksičke strane. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života. Prijatelji i učenici*. Knj. II. [ur. Vladimir Čorović, Mirko Deanović, Franjo Fancev, Francè Kidrič, Petar Kolendić, Josip Nagy, Mate Tentor]. Dubrovnik: Jadran. 449–455.
- Tomas, Ivana. 2011. Crkva sv. Marije na otoku Mljetu i njezina povezanost s romaničkim spomenicima Apulije. *Prostor znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*. Vol. 19, 42, 2, 296–309.
- Tvrčković, Nikola. [ur.]. 2006. *Crvena knjiga sisavaca Hrvatska*. Zagreb: Ministarstvo kulture; Državni zavod za zaštitu prirode Republike Hrvatske. file:///G:/DUBROVNIK%202020/Crvena_knjiga_sisavaca_WEB.pdf (pristupljeno 28. rujna 2020.)
- Tvrčković, Nikola. 2017. *Šišmiši Hrvatske: kratka povijest istraživanja i priručnik za određivanje*. Rijeka – Zagreb: Prirodoslovni muzej Rijeka; Prirodoslovni muzej Zagreb.
- Ulrich, Giacomo. [ur.]. 1895. *Fiore di virtù, saggi della versione toscano-veneta secondo la lezione dei manoscritti di Londra, Vicenza, Siena, Modena, Firenze e Venezia*. Leipzig: Renger.
- Ulrich, Giacomo. 1895. *Fiore di virtù secondo la lezione del Rediano 149. Zeitschrift für romanische Philologie*, 19, 235–253, 431–452.

- Urbani, Brigitte. 1991. Maria Corti à l'écoute du chant des sirènes. *Les femmes écrivains en Italie aux XIXe et XXe siècles*. [ur. Marie-Anne Rubat du Mérac]. Aix-en-Provence: Centre Aixois de Recherches Italiennes. 259–274.
- Valjavac, Matija. 1892. *Koluničev zbornik, hrvatski glagolski rukopis od godine 1486./ latinicom na svijet izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu*, Djela JAZU, knj. XII, Zagreb.
- Vitezović, Pavao Ritter. 2000. [oko 1700.]. *Lexicon Latino-Illyricum*. Zagreb: ArTresor.
- Wiesław Boryś. 2007. *Čakavske leksičke studije. Praslavensko naslijeđe u čakavskome leksičkom fondu*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Zaccagnini, Guido. 1912. Per la storia letteraria del Duecento. Notizie biografiche ed appunti dagli Archivi Bolognesi (I. Grammatici e dettatori a Bologna. II. Scrittori didattici e morali. III. Rimatori toscani e faentini. IV. Rimatori bolognesi). *Bullettino ufficiale della Società Bibliografica Italiana*, 6, 4–6, 136–160.
- Zaccagnini, Guido. 1915. Scrittori bolognesi di trattati morali e storici. Tommaso Gozzadini. *Giornale storico della letteratura italiana*, 66, 3, 330–334.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2016. Tko je „plemenita zvir” u Akademijinim rukopisima IVa 96 i IVa 98?. *Šesti hrvatski slavistički kongres: Zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014. Prvi svezak* [ur. Stipe Botica et al.]. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 47–58.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2018. Jednorog: zagonetno biće naših prostora. *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botici* [ur. Evelina Rudan, Davor Nikolić, Josipa Tomašić]. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko filološko društvo; Matica hrvatska. 477–492.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2021. Šišmiš: od pučkih predaja i predodžbe bluda do COVID-a. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 58, 1, 147–163.
- Zaradija Kiš, Antonija i Marinka Šimić. 2017. Animalistički leksik u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu. *Filologija*, 69, 129–174.
- Zaradija Kiš, Antonija i Marinka Šimić. 2020. *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku: studija, transliteracija, faksimil*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Institut za etnologiju i folkloristiku; Staroslavenski institut.
- Zore, Luko. 1892, 1893, 1899, 1907. Paljetkovanje. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 108, 209–236; 110, 205–236; 114, 221–236; 138, 55–69; 170, 200–230.
- Zore, Luko. 1895. Dubrovačke tuđinke. *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXVI, 1–26.
- Žagar, Mateo i Dolores Grmača. 2020. Libro od mnozijeh razloga u hrvatskoj filologiji. *Libro od mnozijeh razloga 1520. Latinički prijepis s komentarima* [ur. Mateo Žagar]. Zagreb: Matica hrvatska, 9–97.

SUMMARY

“THE FLOWERS OF VIRTUE” IN *THE BOOK OF MANY REASONS*:
LEXICAL AND ANIMALISTIC PARTICULARITIES

The Flowers of Virtue or *Fiore di virtù* is a moral-didactic work written in the 14th century in Italy. It consists of 35 chapters written in Bolognese vernacular language, which is why it was accessible to a broad audience. The invention of the printing press made it one of the most popular European works of folk literature in the following few centuries, during which *Fiore di virtù* was translated into several European vernaculars: French, Spanish, Catalan, German, Greek, Romanian, Armenian. In the Slavic area, the work was translated into Croatian, Russian, and Serbian, which is the earliest Slavic translation from 1800.

In the Croatian literary tradition, *the Flowers of Virtue* was especially popular, which is confirmed by the fact that it has been preserved in three scripts: Glagolitic, Cyrillic and Latin, which are also three Croatian redactions of *Fiore di virtù* that reached their fame during the transition from Mediaeval into Renaissance literary expression. While the Glagolitic version is included in five miscellanies from the 15th and 16th centuries, the oldest Cyrillic version is partially preserved only in the *Book of Many Reasons*, a Dubrovnik miscellany from 1520, and it contains mostly the chapters belonging to a later expanded Italian version of *Fiore di virtù* which comprises 41 chapters altogether. The Dubrovnik miscellany lacks the beginning that the *Flowers of Virtue* is a part of, so this work in its Cyrillic version is incomplete. In the *Book* the *Flowers* are written in the Shtokavian dialect and the Dubrovnik idiom of the 16th century, although there is a significant dependence on the older Glagolitic examples or, in other words, on the influence of the Chakavian dialect and Old Slavonic language.

The lexis of the *Flowers of Virtue* is especially interesting because it contains several language strata, among which the most prominent are: Old Church Slavonic (e.g.: *lačanь, varovati se, rabь, mnieti*), Romance (e.g.: *akvila, almanko, vicio, glotunia, žmuo, pedutь*), and that of Dubrovnik (e.g.: *mahnitacь, legati, parati, guvernati*). Besides the elaboration of the lexical particularities of the *Flowers of Virtue* in the *Book*, special attention is given to the bestiary paragraphs that pictorially visualize human flaws and virtues – the basic moral-didactical determinants of this work. In that sense, in this paper we focus on the appearance of bats whose historical demonization, present in the *Libre*, continues to this day, namely when the bat is blamed for the coronavirus pandemic. In the chapter about the *sins of the flesh* which is preserved only in the *Book*, the bat, that is *lilibь*, is accused of fornication, lust, androgyny and represents an animalistic imagery of this human flaw.

Keywords: *Flowers of Virtue*, flaw, virtue, animal, lexic, bat

Rad je otvorenog pristupa i može se distribuirati sukladno s međunarodnom javnom licencom CC BY-NC-ND 4.0 HR.

This paper is open access and may be further distributed in accordance with the provisions of the CC BY-NC-ND 4.0 HR.